

NOORTE KODANIKUKULTUUR MUUTUVAS ÜHISKONNAS

Anu Toots
Tõnu Idnurm
Maria Ševeljova

NOORTE KODANIKUKULTUUR MUUTUVAS ÜHISKONNAS

**Üle-eestilise kodanikukasvatuse kordusuuringu
lõppraport**

**Anu Toots
Tõnu Idnurm
Maria Ševeljova**

**Tallinn
2006**

SISUKORD

Tänu sõnad	5
EESSÕNA: Muutused ühiskonnas ja hariduspoliitikas	6
1. METODOLOOGIA	9
1.1. Senised uuringud noorte kodanikukultuurist	9
1.2. Uuringu eesmärk ja uurimisküsimused	10
1.3. Uurimisinstrument	11
1.4. Valim ja küsitluse korraldus	12
2. TEISMELISTE ARGIELU KARAKTERISTIKUD	14
2.1. Muutused vaba aja veetmises kuue aasta jooksul	14
2.2. Regionaalsed ja rahvuslikud erinevused tänases argielus	16
3. KOGNITIIVNE KODANIKUKOMPETENTSUS	20
3.1. Ülevaade küsimuste sisust ja raskusastmest	20
3.2. Muutused teadmiste tasemes 1999–2005	21
3.3. Erinevused regiooniti ja koolitüübiti	23
3.4. Kognitiivne kompetentsus valdkonniti	25
3.4.1. Demokraatia põhikarakteristikud	33
3.4.2. Demokraatliku valitsemise institutsioonid ja mehhanismid	26
3.4.3. Kodanikuõigused ja –kohustused ning huvide mitmekesisus	28
3.4.4. Interpretatsioonioskused	29
3.5. Õpilaste nägemus ühiskonnaõpetuse tundidest	31
3.6. IX klassi tasemetööde ja IEA küsitluse võrdlusest	34
3.7. Teadmiste taseme mõjutajad	35

4. DEMOKRAATIA KONTSEPT JA ALUSVÄÄRTUSED	38
4.1. Arusaamad demokraatlikust valitsemisest	38
4.1.1. Demokraatia põhikarakteristikud	38
4.1.2. Võimu legitiimsus	40
4.1.3. Usaldus institutsioonide vastu	41
4.1.4. Valitsuse ülesanded	44
4.2. Suhtumine võrdsetesse võimalustesse	47
4.2.1. Sugupoolte võrdõiguslikkus	47
4.2.2. Immigrantide ja rahvusvähemuste õigused	49
4.2.3. Võrdsed võimalused saada haridust	50
4.3. Identiteedid	51
4.3.1. Arusaamad kodanikurollist	51
4.3.2. Patriotism	54
4.3.3. Ühtekuuluvustunne	55
4.4. Hoiakute põhitrendid ja determinandid	56
5. PLANEERITAV JA REALISEERITUD KODANIKUOSALUS	59
5.1. Huvitatus poliitikast	59
5.2. Planeeritav kodanikuosalus	62
5.2.1. Konventsionaalsed osalusvormid	62
5.2.2. Mittekonventsionaalsed osalusvormid	65
5.2.3. Käitumishoiakute mõjuritest	68
5.3. Kaasatus noorteorganisatsioonidesse	70
5.4. Koolidemokraatia seis ja perspektiivid	72
5.5. Kokkuvõtteks	75
6. PÕHITULEMUSED JA POLIITIKASOOVITUSED	76
LISAD	80
Lisa 1. Näidis küsimustiku I osast	80
Lisa 2. Näidis küsimustiku skaalade osast	81
Lisa 3. Indeksid	83
Lisa 4. Statistilised tabelid	84
Kasutatud kirjandus ja allikad	86

Tänuõnad

Suured projektid saavad mõnikord alguse näilisest juhusest. Mäletan üht rahvusvahelist inimõiguste seminari enam kui kümme aastat tagasi, mil kohvipausil sattusin vestlema prof Gita Steiner-Khamsiga. Ta imestas, miks Eesti ei osale rahvusvahelises IEA kodanikukasvatuse uuringus. Mina pärisin vastu, kas meil oleks veel võimalik liituda. Ja nii see algas. Juhus ja kolme tegusa naise – Gita Steiner-Khamsi, Judith Torney-Purta ja Mare Oja – tõhus tegutsemine avasid tee Eesti osalusele.

On loomulik, et mitmed inimesed, kes kuulusid uuringurühma 1999. aastal, on tänaseks leidnud teise töö- ja huviala. Samas on ka neid, kes peavad jätkuvalt kodanikukasvatust mitte ainult oma tööks, vaid ka missiooniks. Sellistele sädeinimestele nagu Mare Oja Riiklikust Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskusest ja Mall Hellam Avatud Eesti Fondist kuulub meie eriline tunnustus.

Küsitluse läbiviimisel aitasid meid paljud kooliõpetajad, kelle tööd juhendasid piirkondlikud küsitluse koordinaatorid Sirje Luide, Tiia Luuk, Tiiu Viljalo, Riina Voltri, Helvi Truu ja Tiiu Ojala. Andmesisestajate täpsust nõudvat tööd tegid üliõpilased Maria Ševeljova, Alari Kummel, Kaspar Oja ja Urmas Idnurm. Andmeanalüüsi keerulisi dilemmasid aitas lahendada Katrin Niglas Tallinna Ülikoolist. Hindamatu tänu professionaalsete kommentaaride eest võlgname uuringuraporti retsensentidele Mare Räsile Riiklikust Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskusest ja Marti Tarule TLÜ Rahvusvaheliste Suhete ja Sotsiaaluuringute Instituudist.

Uuringut rahastasid Haridus- ja Teadusministeerium ning Integratsiooni Sihtasutuse Haridusprogrammide keskus, lõppraporti kirjastamise tehnilise teostuse eest tunnustame TLÜ kirjastuse töökaid inimesi, eelkõige meie pikaajalist koostööpartnerit Ludmilla Krustat.

Lõpuks tahaksin öelda aitäh kõigi uuringus osalenud 129 kooli õpilastele, õpetajatele ja direktoritele. Nende kaasalöömine avas uued perspektiivid ühiskonnaõpetuse, haridus- ja noorsoopoliitika uurimisele.

Anu Toots,
uuringu juht

EESSÕNA: Muutused ühiskonnas ja hariduspoliitikas

Eesti ühiskonna kiire areng on pälvinud tähelepanu mitmest aspektist, kuid sagedamini siiski majanduse ja tehnoloogia kui inimarengu mõõtmes. Vaatamata kriitikalale rahva võõrandumise ning madala usaldusnivoo teemadel on Eesti demokraatia konsolideerumine olnud üpris edukas ja kiire. Tänapäevaseks on põhiseaduslik riigivalitsemine muutunud normiks, toetus erakondadele on stabiliseerunud ja Eesti valitsused kestavad mitte oluliselt vähem kui Lääne-Euroopa vanades demokraatiates.

Ühiskonna arengu hindamisel on abiks mitmed tüüpindikaatorid, mida rahvusvahelised organisatsioonid sageli kasutavad. Allolevas tabelis on toodud mõned neist, illustreerimaks Eesti arengut viie aasta jooksul. Statistika kinnitab levinud seisukohta, et turumajandus on edenenud kiiremini kui poliitiline demokraatia. Nii on sisemajanduse kogutoodang ühe elaniku kohta tõusnud 1,8 korda ning absoluutses vaesuses elavate perede osakaal langenud 1,9 korda. Varandusliku kihistumine on püsinud stabiilsena, olles enam-vähem samal tasemel Ühendkuningriigiga, kuid kõrgem Põhjamaadest. Samas pole kodanike valimisaktiivsus aastatega tõusnud. Arvestades juurde ka 2004. aasta Europarlamendi ja 2005. aasta kohalike volikogude hääletustulemusi, võib rääkida pigem langustendentsist.

Need ühiskonna olulised indikaatorid avaldavad oma mõju ka kodanikkonna ühiskondlikele hoiakutele ja väärtustele, kuid see mõju võib avalduda kaudselt ning vahendatuna mitmetest teistest teguritest.

Eesti ühiskonna arengu põhiindikaatorid (Allikad: *UNDP HDR –ÜRO Inimarengu aruanne; **ESA – Eesti Statistikaamet; ***Sotsiaalsektor arvudes. Sotsiaalministeerium)

Mõõdik	1998	2003
SKP <i>per capita</i> (PPP USD)*	7682	13539
Tööhõive määr**	60,6	59,7 (2004)
Töötuse määr**	9,9	9,7 (2004)
Alla absoluutset vaesuspiiri elavate leibkondade osakaal***	32,1	17,0
Varandusliku kihistumise indeks (Gini)***	.38	.36
Osalusprotsent viimati toimunud Riigikogu valimistel	58 (1999)	58
Demokraatiavabaduse indeks (<i>Freedom House Index</i>)	1,5	1 (2004)
Inimarengu indeks ja (koht)*	.801 (46.)	.853 (38.)

Koolinoorte demokraatlikele hoiakutele ja käitumismustritele avaldavad eeldatavalt otsesemat mõju hariduses ning koolielus toimuvad muutused. Siirdeperioodil reformiti kõiki Eesti avaliku poliitika valdkondi, sealhulgas ka haridust. Erinevalt mitmetest teistest valdkondadest, näivad aga haridusreformid viisteist aastat pärast Eesti taasiseseisvumist lõpust ikka veel kaugel olevat. Nii pole täna, 2006. aasta alguses, veel selgust selles, millise õppekavaga jätkab Eesti üldhariduskool. Positiivsetest muutustest Eesti hariduspoliitikas on siinkohal asjakohane mainida rahvusvahelist avanemist. Seda trendi peegeldab ka Eesti lülitumine maailmas tunnustatud võrdlevatesse haridusuuringutesse, mida korraldavad Rahvusvaheline Haridustulemuste Hindamise Assotsiatsioon (IEA) ja OECD (PISA uuringud). IEA Kodanikukasvatuse uuring CivEd 1999 tähistas Eestile ühtlasi ka IEA "maaletoomist", avades ukse meie osalemiseks järgnevates haridustulemuste võrdlusuuringutes TIMSS 2003 ja SITES 2006. 2006. aastal osalesid Eesti õpilased esimest korda ka PISA küsitluses.

Ühiskonnaõpetuse aine staatuse ja sisusse töid aastad, mis jäid IEA 1999. aasta kodanikuõpetuse uuringu ja 2005. aasta kordusküsitluse vahele, olulise pöörde. Üldjoontes võib seda perioodi pidada ühiskonnaõpetuse kindlustamise ja enesemääratlemise aastateks. Kahe küsitluse aastaid võrreldes näeme muutusi nii õppekavas, õppematerjalides kui õpitulemuste hindamises.

Kõige olulisemad muutused on vaieldamatult seotud õppekava reformiga. Sotsialismijärgse Eesti esimene riiklik üldhariduskooli õppekava võeti vastu 1997. aastal, mis tõstis seni valikainena antud kodanikuõpetuse kohustusliku aine staatuse. Just selle õppekava järgi õppisid lapsed, kes osalesid IEA 1999. aasta küsitluses. Kuna õppekava lubas ainet õpetada kas 8. või 9. klassis, siis enamik osalejaid ainet paraku läbinud ei olnud. Küll aga võisid oma mõju avaldada õppekava üldosa printsiibid ning reformi-ideoloogia tervikuna. 2002. aasta sügisel jõustus Riikliku õppekava (RÕK) parandatud versioon, mis kehtis ka 2005. aastal, kui toimus IEA uuringu kordusküsitlus. Õppekava on küll koos ühiskonna arenemisega muutunud demokraatia- ja kodanikukesksemaks, ent radikaalset käsitluse ümberorienteerimist riigilt rahvale või seletavalt polemiseerivale esitluslaadile pole toimunud. Nii pole endiselt otseselt mainitud vabade valimiste ja parteide konkurentsi teemat. Olulisimaks muutuseks võib pidada kodanikuühiskonna valdkonna lisandumist 2002. aasta õppekavasse.

Teine tähtis erinevus kahe testimisaasta vahel puudutab ühiskonnaõpetuse aine staatuse tõusu seoses tasemetööde ja lõpueksamitega. Ühiskonnaõpetuse tasemetöö 9. klassile on toimunud alates 2001/2002. õppeaastast igal kevadel. Tasemetöö sisseviimine sundis ainesse tõsisemalt suhtuma ka neid koole, kus seni oli sellele vähe tähelepanu ja tunniaega pühendatud. Lisaks andis tasemetöö tõuke õpetajatele ja metoodikutele ainearenduseks ja õppematerjalide väljatöötamiseks. Alates 2005/2006. õppeaastast asendati põhikooli tasemetöö ühiskonnaõpetuse lõpuksamiga, mida õpilased saavad valida. Isikliku taotluse alusel saab ühiskonnaõpetuse lõpueksami sooritada osana kodakondsuse saamiseks vajaliku Eesti Vabariigi põhiseaduse ja Kodakondsuse seaduse tundmise eksamist. Tõsi, vene õppekeelega koolide lõpetajatele avaneb see võimalus alates 2006/2007. õppeaastast, mil muutub kohustuslike ja valitavate lõpueksamite nimistu.

Lisaks nendele otsestele meetmetele on 2000. aastate alguses kasvanud ka laiem sotsiaalne toetus kodaniku-/ühiskonnaõpetusele¹. Kodanikuõpetuse vajalikkust on asunud jõuliselt toetama mitmed kodanikuühiskonna aktivistid, samuti riigikogu kantselei, siseministeerium, kaitseministeerium ja teised ametkonnad. Olulist rolli selles protsessis mängis Eesti Kodanikuühiskonna Arengu Kontseptsiooni (EKAK) vastuvõtmine ja tööühmade ellukutsumine strateegia rakendamiseks. Euroopa Nõukogu väljendas oma suhtumist kodanikuhariduse aktuaalsusse spetsiaalse programmi *Education for Democratic Citizenship* (EDC) käivitamisega 2000. aastal. EN liikmesmaana osales selles algatuses ka Eesti ning EDC ideoloogia mõjud hakkavad tasapisi jõudma meie ühiskonnaõpetusse. Nii on hakatud panema suuremat rõhku väärtuste ja osaluse õpetamisele, kodanikuõpetuse arendamisse kaasatakse kooliväliseid toimijaid, ainekavasse tuuakse enam sisse Euroopa dimensiooni.

Eesti ühiskondlikku arengut ja haridusreformide kulgu kokkuvõtvalt hinnates võib tõdeda, et täna toimib ühiskonna- ja kodanikuõpetus stabiilsemas ja demokraatlikumas keskkonnas kui kuus aastat tagasi, mil toimus esimene küsitlus. Kas ja kuidas need ühiskondlikud arengud kajastuvad õpilaste teadmistes ning hoiakutes, peakski käesolevast kordusuuringust selguma.

¹ Kuni 2002. aastani oli Riiklikus õppekavas aine nimetusena kasutusel "kodanikuõpetus", peale 2002. aastat aga "ühiskonnaõpetus". Tänapäeval mõistetakse "kodanikuõpetust" laiemalt kui formaalset ja mitteformaalset sotsialiseerimisprotsessi, milles osalevad ka koolivälised toimijad ning mis haarab ka täiskasvanud kodanikke.

1. METODOLOOGIA

1.1. Senised uuringud noorte kodanikukultuurist

Kodaniku- ehk poliitilise kultuuri uuringutel on pikk traditsioon. 1960. aastatel oli see poliitikateaduses üks lemmikteemasid, mille järel huvi mõneks ajaks vaibus. Viimasel kümnendil on see valdkond elanud üle oma akadeemilist renessanssi, mille tunnistuseks on uued uuringud ja uudsed teemapüstitused. Demokraatliku valitsemise ja kogu ühiskonna muutumine postmodernsuse ajastul tõstab taas päevakorda küsimuse sellest, kuidas inimesed sotsialiseeruvad ehk võtavad omaks asukohariigi poliitilise kultuuri. Ühest küljest jätkub demokraatliku maailma laienemine endiste kommunistlike ja diktaatorlike riikide arvelt. Teisalt muutuvad normatiivsed paradigmad ka vanades demokraatiates. Teaduses on need arengud leidnud edasiarendamist sotsiaalse kapitali käsitlustes (Van Deth, Maraffi, Newton, Whitley 1999; Putnam 2000; Lane 2005), siirdeühiskondade problemaatikas (Pollack 2003; Diamond 1999; Rose, Mishler, Haerpfer 1998; Nagle, Mahr 1999; Lauristin et al. 1997), postmodernistlike väärtuste diskursuses (Inglehart 1997; Norris 2000, 2004) ning demokraatliku kodakondsuse nüüdiskontseptsioonides (Bruter 2005; Norris 2002; Pattie, Seyd and Whiteley 2004).

Muutused ühiskonnas on suurendanud huvi ka noorte kodanikukultuuri vastu. Kas tulevased kodanikud jagavad demokraatlikke väärtusi ning mõistavad demokraatliku valitsemise mehhanisme ja kodanikuosaluse tähtsust? Kas postmodernne ajastu on vähendanud toetust demokraatia klassikalistele institutsioonidele ja käitumusmustritele? Kas radikaalsed muutused siirdeühiskondades on põhjustanud spetsiifilisi karakteristikuid nende maade noorte väärtusorientatsioonides ja hoiakutes? Kas kool kui ühiskonna integratiivne osa on jätkuvalt domineeriv sotsialiseerimiskuller või vaid üks paljudest? Kas väärtuste suhtelisus nüüd, kui "suured narratiivid" väidetavalt enam ei tööta, ohustab ka noorte poliitilise kultuuri terviklikkust?

Sotsiaalteadlased on otsinud vastuseid nendele küsimustele peamiselt kvantitatiivseid uurimismeetodeid kasutades (Angvik, Von Borries 1997; Furnham, Gunter 1989; Oswald 1999; Plasser, Pribersky 1997; Torney-Purta, Lehmann, Oswald, Schulz 2001; Amadeo, Torney-Purta, Lehmann, Husfeldt, Nikolova 2002). Uuringutes, mis keskenduvad kooli ja kodanikuõpetuse mõju hindamisele noorte poliitilises sotsialiseerimises, täiendatakse küsitlusandmeid sageli ka dokumendianalüüsi, intervjuerimise või ekspertülevaadetega (Hahn 1998; Torney-Purta, Schwille, Amadeo 1999). Kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete uurimismeetodite kombineerimine muutub kaasaegsetes uuringutes üha tüüpilisemaks. Loodetavasti lubab see ka uurimisobjekti põhjalikumalt ning mitmekülgsemalt analüüsida.

Eestis on noorte sotsiaalsete ja poliitiliste hoiakute kohta tehtud mitmeid uuringuid, osa neist sai alguse juba nõukogude perioodil. Kuna ideoloogilised keelud takistasid kodanikukultuuri uurimist, käsitleti noorte hoiakuid ja käitumusmustreid peamiselt hariduse (Titma, Kenkmann 1988) või üldiste apoliitiliste eluväärtuste kontekstis (Titma, Kenkmann 1979; Talts 1994). Fookus hariduse ja tööga seotud väärtuste uurimisel püsis veel 2000. aastate alguses (Saarniit 2000; Dsiss, Tamme-

kivi 2000; Rämmer 2005). Paralleelselt traditsiooniliste väärtusvaldkondadega hakati siirdeperioodil analüüsima ka noorte sotsiaalseid hoiakuid, mida radikaalsed muutused ühiskonnas mõjutasid (Saarniit 1995, 1998). Rahvusvahelistest noorte väärtuste uuringutest väärib mainimist noorsoo ajalooteadvuse uurimus, kus küsitleti ka Eesti teismelisi (Angvik, van Borries 1997).

1990. aastatel tõusis tähelepanu keskmesse mitte-eestlaste integratsiooni teema. Selle raames kirjutati ka mitmeid uurimusi vene noorte väärtusorientatsioonidest ja hoiakutest, näiteks TÜ ja TPÜ ühine Vera projekt ning TLÜ RASI tehtud Integratsiooni monitooringuid (Heidmets 1998; Pavelson 2000; Heidmets, Lauristin 2002). Osalt integratsiooniteema raames, osalt iseseisva uurimisainesena on viimastel aastatel ilmunud töid ka noorte meediatarbimisest ja identiteetidest (Kalmus 2004; Vihalemm 2004).

Kokkuvõtvalt võib väita, et noorte sotsialiseerimist on Eestis siiani uuritud valdavalt kahe teadusdistsipliini raames. Sotsioloogilist suunda esindavad eeskätt M. Titma, J. Saarniit ja T. Vihalemm, kasvatusteadustes võib märkida V. Kalmust, E. Krulli ja L. Taltsi. Politoloogid pole siiani põhjalikke töid avaldanud, kuigi lisaks IEA CivEd uuringutele on tehtud ka ELi 5. raamprogrammi võrdlev uuring noorte poliitilisest osalusest (EUYOUPART). Niisiis on Eesti sotsiaalteadustes täitmata oluline nišš, mis analüüsiks noorte kodanikukultuuri selle erinevates mõõtmetes, subkultuurides ja dünaamikas.

1.2. Uuringu eesmärk ja uurimisküsimused

Käesoleva uuringu põhitaotluse võib võtta kokku märksõnadega “olukorra kaardistamiselt trendide mõõtmiseni”. Eelmine, 1999. aasta IEA Kodanikukasvatuse VIII klassi õpilaste küsitlus kirjeldas Eesti kodanikuõpetuse seisu aine ja ka demokraatliku ühiskonna enda kujunemise faasis. Tänaseks on õppekava muudetud, õpetajakoolituses ja õppekirjanduses toimunud areng, küpsenud on ka ühiskond. Muutunud olukord mitte ainult võimaldab, vaid ka nõuab jätku-uuringut, et mõõta neid muutusi ning analüüsida trende. Lisaks VIII klassile küsitleti 2005. aastal ka põhikooli viimast klassi, mis annab täiendavaid võimalusi andmete analüüsimiseks ning järelduste tegemiseks.

Uuringu eesmärk on analüüsida põhikooli eelviimase ja viimase klassi õpilaste teadmisi, väärtushoiakuid ja osalusvalmidust demokraatliku kodakondsuse valdkonnas. Kodakondsust tõlgendatakse uuringus sotsioloogilisest, mitte kitsalt õiguslikust perspektiivist lähtudes. Seega kuuluvad kodanikukompetentsuse alla ka teadmised sotsiaalsest sidususest ja kodanikuühiskonnast ning oskused toimida pluralistlikus keskkonnas.

Põhieesmärgist lähtuvalt võib sõnastada kaks alaeesmärki.

Esiteks, mõõta progressi Eesti üldhariduskooli ühiskonnaõpetuses. Selleks saab

- kõrvutada VIII klassi õpilaste tulemusi 1999. ja 2005. aastal (s.t õpilaste teadmisi erinevate RÕKi versioonide ajal);
- kõrvutada VIII ja IX klassi õpilaste tulemusi 2005. aastal (s.t õpilaste teadmisi ja hoiakuid enne ja pärast ühiskonnaõpetuse aine läbimist).

Teiseks, tuua välja varieeruvus ning olulised muutused noorte demokraatiaalastes hoiakutes. Hoiakuid mõõdetakse järgmistes valdkondades:

- arusaam demokraatiast kui ühiskonnakorrast;
- suhtumine võrdsusesse, inim- ja kodanikuõigustesse;
- hoiakud võimuinstiitutsioonide ja valitsuse suhtes;
- arusaam kodanikurollist ja hoiakud osaluse suhtes;
- hoiakud kodumaa suhtes;
- hoiakud kooli ja koolidemokraatia suhtes.

Sõltumatuteks muutujateks valiti nii kollektiivseid faktoreid (kooli asukoht maal või linnas, õppekeel, õppeklass) kui ka individuaalseid faktoreid (vastaja sugu, tema kodune kultuuriline ja sotsiaalne kapital). Andmete esmane vaatlus näitas, et kooli geograafiline asukoht ei mängi olulist rolli õpilaste hoiakute kujundamisel; olulisemad erinevused joonustusid välja hoopis asulatüüpide ja kooli õppekeele järgi. Seetõttu ongi reeglina võrreldud linna- ja maakoole ning eesti ja vene õppekeelega koole, mitte aga koole nende maakondliku paiknemise järgi. Ühtlasi kajastub maa ja linna dimensioonis mõnel määral, ehkki väga kaudselt, õpilaste erinev sotsiaalmajanduslik seisund. Individuaalse taseme muutujatest aitab sotsiaalmajanduslike erisuste mõju mõõta vastajate koduse raamatukogu suurus.

1.3. Uurimisinstrument

Uuringus kasutati IEA küsitlusinstrumenti, mis valmis CivEd uuringus osalenud riikide teadlaste koostöös. Instrument läbis pilootuuringu ja statistilise kvaliteedikontrolli, misjärel seda kasutati IEA standardrahvastiku (14-aastased õpilased) uuringus 1999. aastal ning gümnaasiumiõpilaste uuringus 2000. aastal. Mõlemas uuringus osales ka Eesti, mis tähendab, et instrumendi töökindlus Eestis oludes on korduvalt kontrollitud.

Küsimustik koosneb kolmest osast. Esimene neist sisaldab 38 vastusevariantidega küsimust, mille kaudu testitakse õpilaste teadmisi demokraatiast ja kodakondsusest (vt näidist lisas 1). Teine, kõige lühem osa sisaldab küsimusi vastajate isikuandmete, koduste olude ning vaba aja veetmise kohta. Kolmas ja kõige mahukam küsimustiku osa on üles ehitatud väidetele 4-astmelise Likerti skaalana. Väidete abil selgitatakse õpilaste hoiakuid demokraatliku ühiskonna, valitsemise, kodanikurollide ja demokraatlike väärtuste osas. Õpilastel tuli märkida, mil määral nad ühe või teise seisukohaga nõustuvad; lubatud oli valida ka vastus “ei tea”/ “ei saa aru” (vt näidis lisas 2).

Vastavalt kodanikukultuuri levinud kontseptsioonile sisaldab küsimustik küsimusi kolme sisuvaldkonna ja nelja kultuurikomponendi kohta. Valdkondade ja kultuurikomponentide jaotusmaatriks on näha tabelis 1.1. Koos isikuandmete blokiga sisaldas küsimustik 257 ühikut.

Tabel 1.1. Küsimustiku sisuvaldkondade ja mõõdetavate intellektuaalsete ning praktiliste võimete maatriks (ilma isikuandmeteta)

	Teadmised	Kontseptid	Hoiakud	Käitumine
Demokraatia kui režiim	29	39	28	22
Rahvusidentiteet	5	3	18	0
Sidusus ja pluralism	4	19	31	2
Kokku küsimusi	38	61	77	24

1.4. Valim ja küsitluse korraldus

Kordusuuringu läbiviimisel kasutati 1999. aastal toimunud küsitluse valimit, seega osalesid 2005. aastal samad koolid mis 1999. aastalgi.

Valim koostati juhuvaliku põhimõttel kahetasandilist klastervalimi meetodikat kasutades. Seega oli igal Eesti üldhariduslikul põhikoolil ja gümnaasiumil ning igal valitud koolide VIII ja IX klassil võrdne võimalus osutada valituks. Klasterite loomisel defineeriti esimese tasandina kool, teise tasandina testitav klass konkreetses valimisse sattunud koolis. Valituks osutunud klassist kuulusid valimisse kõik õpilased.

2005. aasta küsitluse saavutatud valimi suuruseks kujunes 3099 VIII klassi ja 2743 IX klassi õpilast. Seega osales uuringus iga seitsmes VIII klassi ja iga kaheksas IX klassi õpilane (2004/2005. õppeaasta algul õppis VIII klassis 21 251 ja IX klassis 21 078 õpilast). Eelmise, 1999. aasta uuringu saavutatud valim oli 3434 õpilast. Seega osales küsitluses iga viies VIII klassi õpilane (1998/99. õppeaasta algul õppis VIII klassis 19 684 õpilast).

Valimis on loodud 5 eksplitsiitset kihti (regioonid) ja 3 implitsiitset kihti (eesti linnakoolid, vene linnakoolid ja eesti maakoolid).

Tabel 1.2. Õpilaste jagunemine valimi kihtide lõikes (2005)

	Implitsiitsed kihid							
	Eesti linnakool		Vene linnakool		Eesti maakool		Kokku	
Ekspplitsiitsed kihid	VIII kl	IX kl	VIII kl	IX kl	VIII kl	IX kl	VIII kl	IX kl
Kesk-eesti	184	190	-	-	188	186	372	376
Kirde-eesti	90	93	350	330	90	113	530	536
Lõuna-eesti	333	298	41	45	261	196	635	539
Lääne-eesti	145	148	18	33	136	121	299	302
Põhja-eesti	608	448	441	437	214	105	1263	990
Kokku	1360	1177	850	845	889	721	3099	2743

Eksplitsiitsed kihid on moodustatud maakondade grupeerimise alusel järgnevalt:

- Kesk-Eesti: Viljandimaa, Järvamaa, Raplamaa, Jõgevamaa
- Kirde-Eesti: Ida-Virumaa, Lääne-Virumaa
- Lääne-Eesti: Saaremaa, Hiiumaa, Läänemaa, Pärnumaa
- Põhja-Eesti: Tallinn, Harjumaa
- Lõuna-Eesti: Tartumaa, Valgamaa, Võrumaa, Põlvamaa

Küsitluse läbiviimist korraldas üldadministraator, kes valis õpetajate ja oma-valitsuste haridusala töötajate hulgast piirkondlikud koordinaatorid – nemad korraldasid küsitlust oma regiooni koolides. Kahe koolitunni jooksul toimunud küsitluse viisid läbi testi administraatorid, kelleks olid õpetajad (reeglina mitte samast koolist) või piirkondlikud koordinaatorid. Kohe pärast küsitluse lõppu toimetati küsimustikud koolist tagasi küsitluse üldadministraatorile.

Tagastatud ja täidetud testid sisestati andmetöötlusprogrammi SPSS. Seejärel tehti andmete kvaliteedikontroll, mis tähendas andmefailide puhastamist tühimikest ja sisestamisvigade parandamist. Peale kvaliteedikontrolli ühendati andmefailid üheks andmebaasiks, andmed kaaluti ja loodi täiendavad komplekstunnused (indeksid).

2. TEISMELISTE ARGIELU KARAKTERISTIKUD

Noorte kodanikukultuuri kõiki komponente (teadmisi, väärtusi, tegevusi) mõjutavad mitmed koolivälise elu jooned ja parameetrid. IEA erinevates uuringutes (CivEd, TIMSS) on kodune kultuurikapital osutunud oluliseks saavutustaseme mõjutajaks. Käesolevas küsitluses uurisime õpilaste kodustest kultuuriressurssidest koduse raamatukogu suurus, ajalehe tellimist, TV ja Interneti tarbimist.

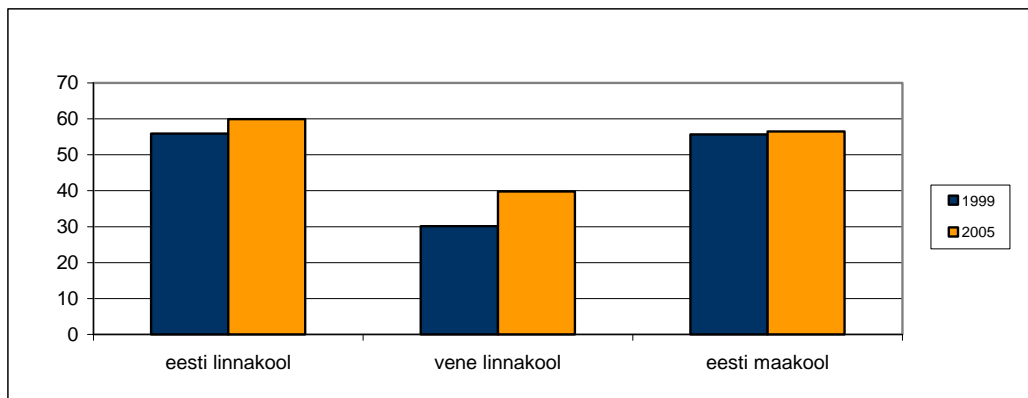
2.1. Muutused vaba aja veetmises kuue aasta jooksul

Majandusliku elujärje üldine paranemine peaks eeldatavalt avaldama positiivset mõju ka kultuuriressurssidele. Paraku ei osutunud see mõju kõigis aspektides ühtlaseks. Nii näitab laste hinnang kodusele raamatukogule üllatavalt raamatute arvu vähenemist kodudes. Enim kahanes nende mitte-eesti laste hulk, kes arvasid kodus olevat üle 200 raamatu. 1999. aastal oli neid 53%, 2005. aastal aga vaid 38%. Samas kahekordistus nende vastajate arv, kes väitsid raamaturiiulis olevat ainult kuni 50 teost (tabel 2.1.)

Tabel 2.1. Raamatute osakaal linna- ja maalaste kodudes (%)

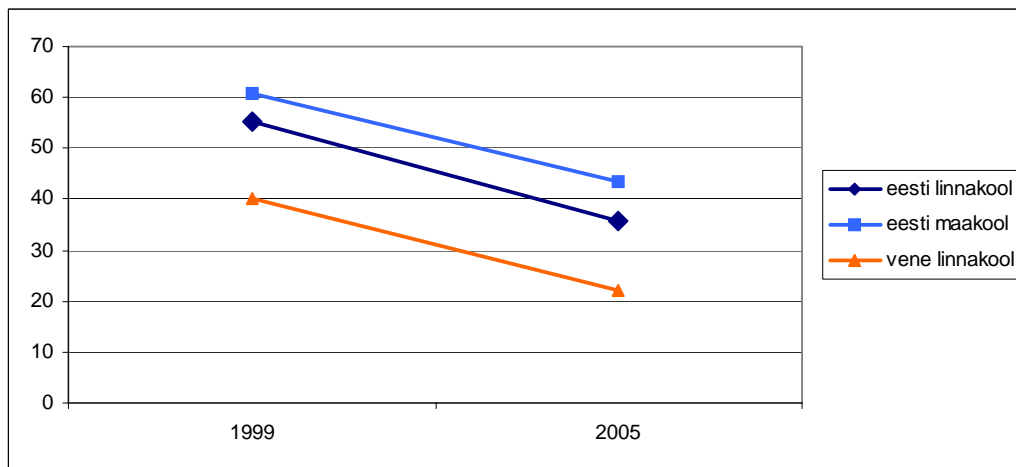
Raamatuid kodus	1999				2005			
	kuni 50	kuni 100	kuni 200	üle 200	kuni 50	kuni 100	kuni 200	üle 200
eesti linnakool	6,2	16,8	24,0	52,2	11,6	20,4	24,2	43,5
vene linnakool	6,7	15,3	25,1	52,9	13,8	24,2	23,1	38,1
eesti maakool	11,7	18,1	31,1	39,0	18,1	25,3	24,0	32,4

Ajalehtede tellimine seevastu on kasvanud ning 52%-l õpilastest käib kodus iga päev ajaleht. Suurim muutus aastate võrdluses on taas toimunud vene peredes, kus kasv on ligi 10%. Kuigi lõhe rahvusgruppide vahel on vähenenud, jääb vene õpilaste kokkupuude regulaarse ajalehega endiselt kõige madalamaks (joonis 2.1.)

Joonis 2.1. Õpilaste osakaal, kelle koju on tellitud ajaleht (%)

Elektronilise meedia kasutamise mustreid on aastatega oluliselt mõjutanud Interneti kiire kasv. Kuna 1999. aasta küsimustikus Interneti kohta küsimust polnud, siis täpseid võrdlusi teha ei saa. Siiski võib väita, et Interneti aktiivne kasutamine on peamine põhjus, miks telerivaatamine noorte hulgas enam nii populaarne pole (Toots, Plakk, Idnrum 2004). TV kahanevat populaarsust kinnitab see, et 1999. aastal oli enamlevinud ajavahemikuks, mille VIII klassi õpilane veetis tavalisel koolipäeval teleri ees, 3–5 tundi, 2005. aastal aga 1–2 tundi. Kuigi telerivaatamine väheneb kõigi vastajakategooriate hulgas, on vene koolide õpilased TVst märgatavalt vähem huvitatud. Suurimad telerisõbrad on endiselt maakoolide õpilased, mis võib olla tingitud halvemast ligipääsust Internetile ja väiksemast valikuvõimalusest teiste tegevuste puhul.

Joonis 2.2. VIII klassi õpilaste osakaal, kes koolipäeval vaatab tavaliselt telerit üle 3 tunni

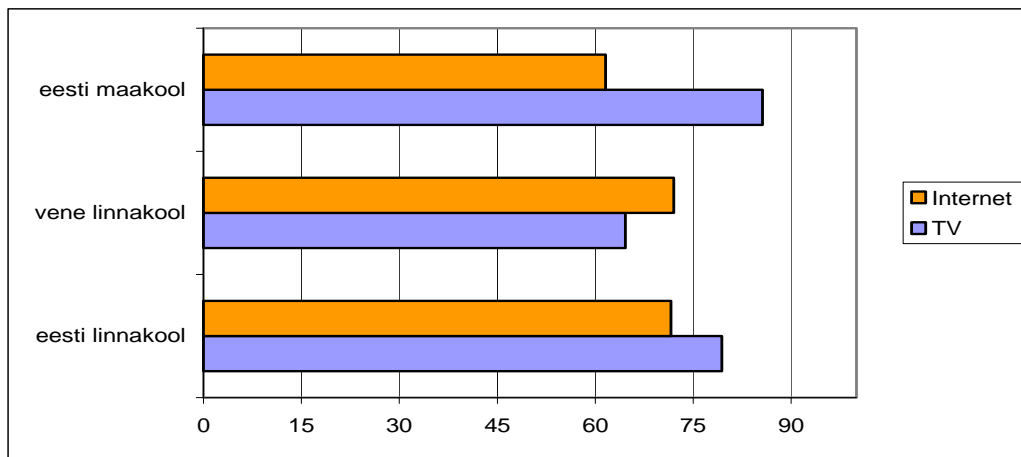
Meediakäitumisest vähem on aastatega muutunud lihtsalt ringjuitamisele kulutatav aeg. Peale tunde ja hilja õhtul ollakse väljas peaaegu samapalju kui 1999. aastal, kahanemine on vaid 2–3%. Väljasolek on noorte jaoks jätkuvalt ülipopulaarne. Ligi 90% teismelistest veedab mitmel päeval nädalas peale tunde aega sõprade seltsis, vähemalt mõni kord kuus on neist hilja õhtul väljas enam kui 80%.

Ka osalus erinevate noorteorganisatsioonide töös pole aastatega peaaegu üldse muutunud. Natuke üle kolmveerandi noortest on kaasatud mingi organisatsiooni töösse vähemalt mõni kord kuus. Enim (25%) on ühistegevusest kõrvalejääjaid mõlemal küsitlusaastal maakoolides. Siin võivad põhjusteks olla väiksemad valikuvõimalused või ka pikem vahemaa kodu ja kooli vahel. Eesti linnalaste hulgas on organisatsioonide töös mitte kunagi osalevate õpilaste arv kuue aastaga protsendi võrra vähenenud, vene linnalaste hulgas aga vastupidi, samapalju kasvanud. Tervikuna on nii organiseeritud kui organiseerimata vaba aja veetmise mustrid püsinud üllatavalt stabiilsetena. Põhjalikumate järelduste tegemine nõuaks tõenäoliselt täiendavaid uuringuid. Käesoleva küsitluse andmestik ei sisaldu näiteks teavet selle kohta, kas kuue aastaga on noortele mõeldud organisatsioone juurde tulnud ja kas osalus nendes on noortele kättesaadav (nt rahaliste ja ajaliste ressursside aspektist).

2.2. Regionaalsed ja rahvuslikud erinevused tänases argielus

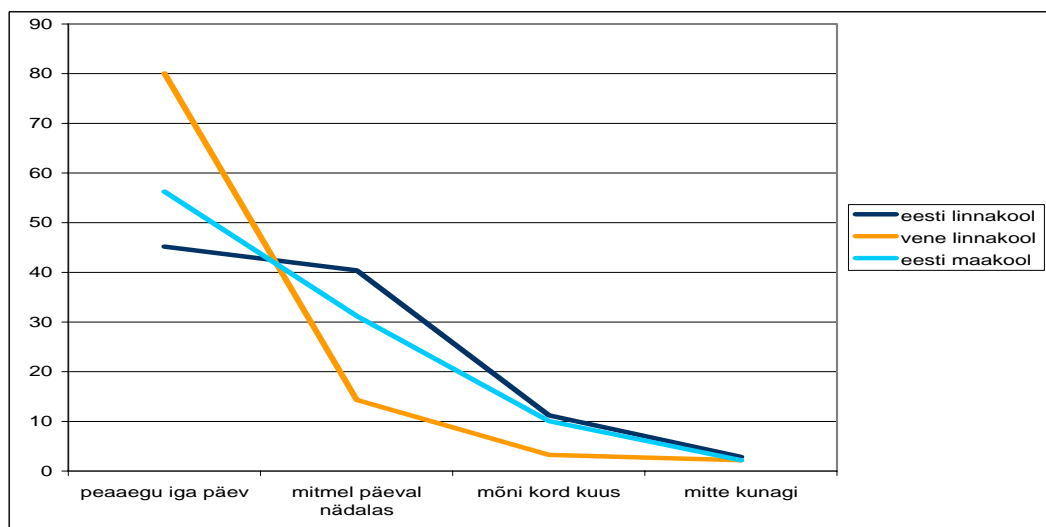
Kiired muutused majanduslikus arengus, eeskätt infotehnoloogia sektoris, on teismeliste argielu tugevaks mõjutajaks. Internet ja veebisuhtlus on muutunud tänapäeva noorte argipäeva lahutamatuks osaks. 90% VIII ja IX klassi õpilastest kasutab koolipäevadel Interneti samapalju kui TVd, s.t reeglina 1–2 tundi päevas. Võrreldes aasta varem (2004) tehtud Tiiger Luubis küsitlusega, on pilt jäänud enam-vähem samasuguseks (Toots, Plakk, Idnurm 2004). Kõige rohkem ehk üle 3 tunni päevas kulutavad Internetile aega vene linnakooli õpilased, kelle puhul see kasutajakategooria oli kõige suurem. Eesti maa- ja linnakoolide laste seas domineerib grupp, kes kasutab Interneti 1–2 tundi päevas.

Kõrvutades nii Interneti kui TV tarbimist, näeme, et Interneti kasutamine diferentseerib vastajaid linna-maa dimensiooni pidi, telerivaatamine aga keele-dimensiooni pidi (joonis 2.3.). Ootuspäraselt on Internet populaarsem poiste seas (üle 3 tunni veedab Internetis 30% tüdrukutest ning 40% poistest). Telerivaatamisel soolised erinevused olulised ei ole. Üheksandas klassis telerivaatamine natuke väheneb, kuid Interneti kasutus kasvab.

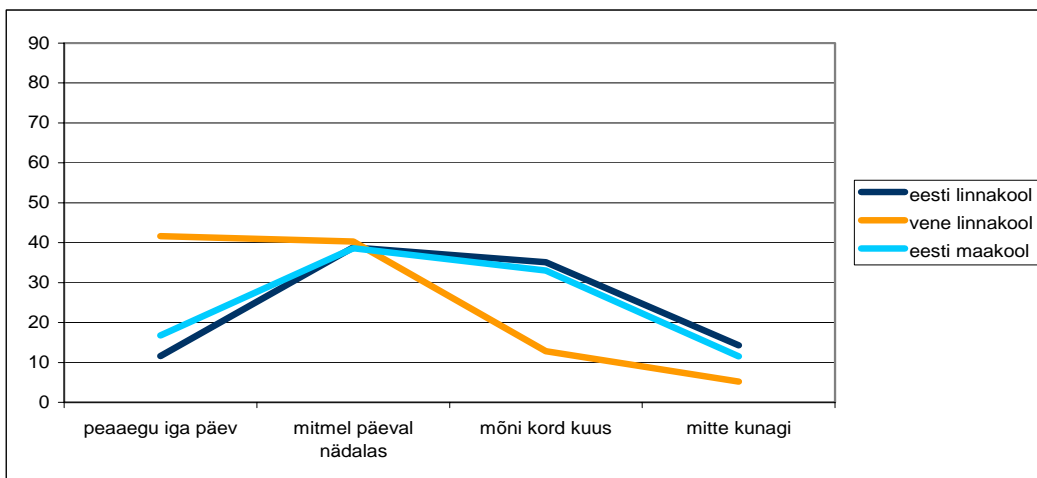

Joonis 2.3. Õpilaste osakaal, kes kulutavad TVle või Internetile keskmisel koolipäeval vähemalt 1 tunni (VIII+IX klass, 2005)

Küsitluse tulemused tõestavad, et Internet ja TV pole avaldanud pärssivat mõju teismeliste seltsielule. Kui väljaskäimine tervikuna on moes kõigi vastajakategooriate hulgas, siis olulised erinevused eesti ja vene õpilaste vahel ilmnevad just väljaskäimise määras ehk intensiivsuses. Näiteks “peaaegu iga päev” veedavad vene linnalapsed pärast koolipäeva lõppu ja ka hilja õhtul poole rohkem aega kui nende eesti eakaaslased. Samas ei esine eesti maa- ja linnakooli õpilaste harjumustes olulisi erinevusi (joonised 2.4. ja 2.5.). Ka statistilise olulisuse test kinnitas, et suurim erinevus eri keelegruppi kuuluvate noorte vahel on just hilja õhtul väljas viibimise osas ($p < .001$, $F 305,3$). Organisatoorse tegevuse puhul oli erinevus küll statistiliselt oluline, ent varieeruvus märgatavalt väiksem ($p < .001$, $F 27,9$). Soolised erinevused vaba aja veetmise muustrites ja organisatsioonides osalemises ei osutunud statistiliselt oluliseks.

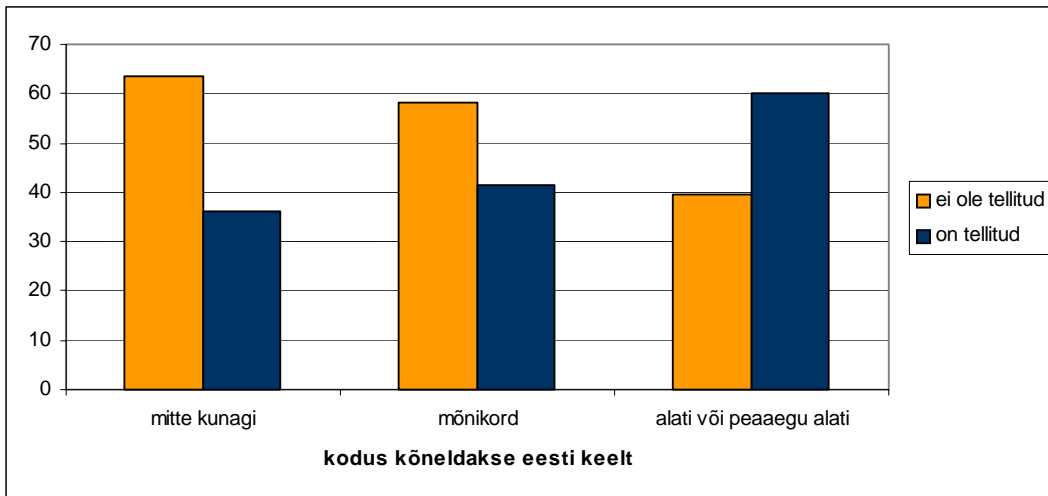
Joonis 2.4. “Kui sageli veedad sa pärast tunde aega oma sõprade seltsis?” (% , VIII+IX klass, 2005)

Joonis 2.5. “Kui sageli veedad sa hilja õhtul aega kodust väljas oma sõprade seltsis?” (% , VIII+IX klass, 2005)

On raske öelda, mis põhjustab vene teismeliste intensiivsemat ajaveetmist väljaspool kodu. H. Dsiss ja T. Tammekivi (2000) väidavad 1998. aasta küsitlusandmetele tuginedes, et vene koolide õpilaste hulgas on rohkem neid, kellele eriti ei meeldi kodus olla. Siit teevad nad järelduse, et vene noorte seotus koduga on märkimisväärselt nõrgem kui eestlastel. Meie uuring seda seisukohta ei kinnita. Mitmed tunnused (nt poliitiliste teemade arutamine vanematega) näitavad perekonna olulisust vene noorte väärtuspildis. Pigem põhjustab vene noorte agaramat sõpradega koosolemist nende kollektivistlikum kultuurilaad kui soov koduseinte vahelt “põgeneda”.

Lisaks erinevustele väljaspool kodu veedetava aja osas distantseeruvad noored keeletunnuse alusel ka igapäevase ajalehe lugemise kohapealt. Joonisel 2.6. võib märgata pöördvõrdelist seost koduse keele ja tellitud lehtede vahel – nendes kodudes, kus alati või peaaegu alati räägitakse kodus eesti keelt, on enamasti ajaleht tellitud, nendes kodudes, kus eesti keelt mitte kunagi ei räägita, aga mitte. Põhjuseks võib olla venekeelsete päevalehtede madal kvaliteet ja vähene atraktiivsus, kuid oma mõju võib avaldada ka teistsugune kultuuritüüp, mis on rohkem orienteeritud elektroonsele kui kirjutavale meediale (Norris 2000). Kui P. Norrisi teooriat moderniseerida interaktiivse uusmeedia muutujaga, siis saamegi seletuse, miks vene noored on muutumas Interneti aktiivseimateks kasutajateks. Nimelt ühendab see meediavahend endas nii elektroonilise külje kui ka interaktiivse suhtlemise võimalused, mis televisioonil puudu jäävad. Viiendas ja kuuendas peatükis, mis on pühendatud noorte poliitilisele osalusele ja kommunikatsioonitavadele, tuleme selle hüpoteesi juurde veel kord tagasi.

Joonis 2.6. "Kas teie koju on tellitud mõni iga päev ilmuv ajaleht?", (% , VIII + IX klass, 2005)

3. KOGNITIIVNE KODANIKUKOMPETENTSUS

3.1. Ülevaade küsimuste sisust ja raskusastmest

Teadmiste taseme mõõtmine ühiskonnaõpetuses on märksa komplitseeritum kui reaalainetes või loodusteadustes. Esiteks muutub kodanikukasvatuse koht ja sisu õppekavas rohkem kui reaalainetes või keeleõpetuses. Teiseks adekvaatset mõõtmist raskendavaks teguriks on varjatud õppekava ning koolivälise keskkonna tugev mõju. Seetõttu pole lihtne otsustada, kas õpilaste saavutustase peegeldab just ühiskonnaõpetuse tundide efektiivsust.

Küsimustiku teadmisi mõõtvastestiosas oli 38 küsimust, igal 4 vastusevariandi, mille hulgest õpilasel tuli valida õige (vt näidisküsimused lisas). Tüübilt jagunesid küsimused teadmisi ja interpretatsioonioskusi mõõtvateks. Teadmist mõõtvast küsimuse näiteks võiks olla "Kes peaks valitsema demokraatliku korraga riiki?". Interpretatsioonioskuste küsimustes tuli aru saada karikatuuri mõttest, osata eristada fakti arvamusest, tõlgendada ajaleheartiklit ja valimisreklaami.

Sisu järgi jaotusid küsimused valdkondade lõikes järgnevalt:

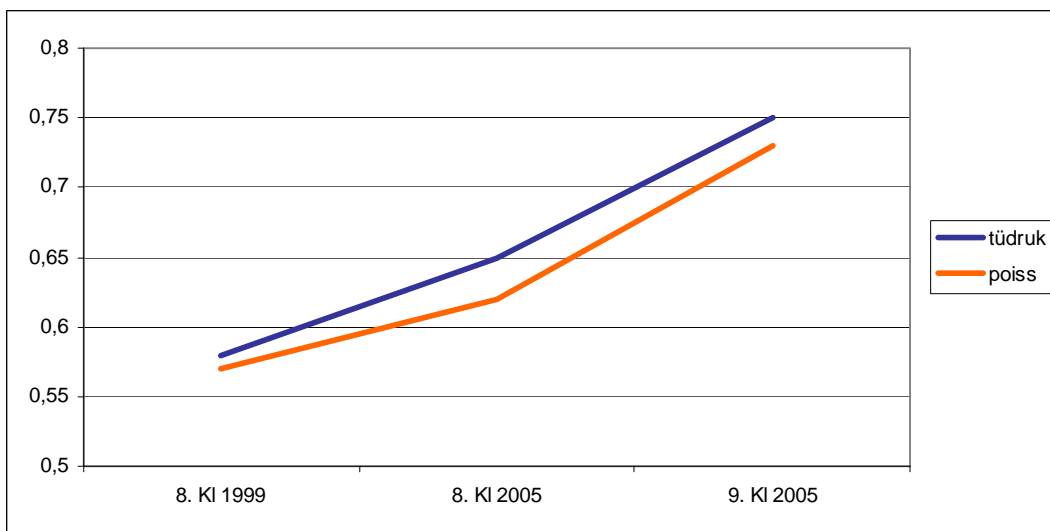
- demokraatia põhikarakteristikud;
- demokraatliku valitsemise institutsioonid ja mehhanismid;
- kodanikuvabadused, -õigused ja -kohustused;
- sotsiaalne sidusus ja huvide mitmekesisus.

Küsimused erinesid omavahel ka raskusastme poolest. See tähendab, et õigete vastuste protsent erinevate küsimuste lõikes tulebki ootuspäraselt erinev. Kergematele küsimustele vastas IEA 1999. aasta rahvusvahelises küsitluses õigesti 85% õpilastest, raskematele aga ainult 35% (Torney-Purta et al. 2001). Arvestades instrumendi ja testitava rahvastiku samasust 1999. aastaga, eeldame, et ka 2005. aastal on küsimuste raskusastmed samad. Kergemate küsimuste hulka kuulus näiteks küsimus "Miks peab demokraatlikes maades olema rohkem kui üks erakond?", keerukamate hulka aga fakti ja arvamuse eristamine tulude maksustamise reegleid käsitlevas küsimuses. Küsimuste komplekteerimisel järgiti põhimõtet, et igas valdkonnas oleks esindatud nii kergemaid kui raskemaid küsimusi.

3.2. Muutused teadmiste tasemes 1999–2005

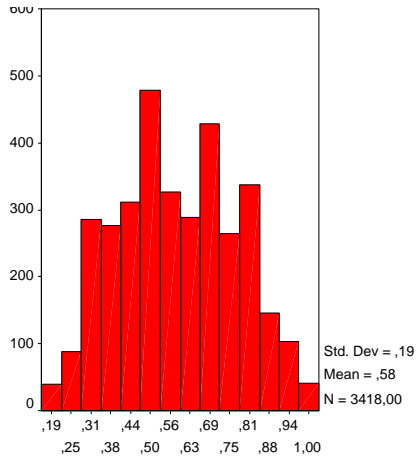
Saamaks ülevaadet teadmiste tasemest ja selle muutumise trendist, konstrueerisime summaindeksi. Selleks jagasime õigete vastuste arvu küsimuste koguarvuga. Indeksi maksimumväärtuseks on 1,0 (kõikidele küsimustele on vastatud õigesti) ja miinimumväärtuseks 0,0 (kõikidele küsimustele on vastatud valesti).

Joonis 3.1. annab üldise pildi teadmiste taseme muutusest aastate, klasside ja sootunnuse alusel. Ootuspäraselt on tüdrukute teadmiste tase natuke kõrgem, kuid kuue aastaga on see vahe suurenenud. Suurim on tüdrukute paremus 2005. aastal VIII klassis.

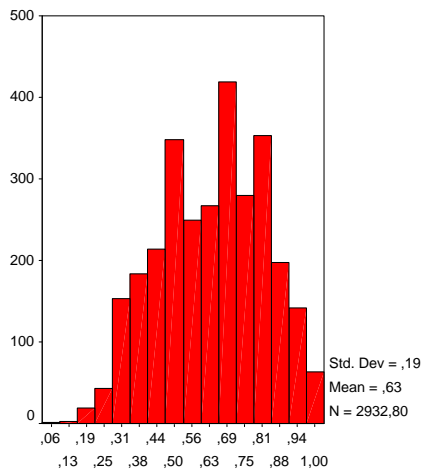

Joonis 3.1. Teadmiste taseme muutumine (summaindeksi keskvaartused)

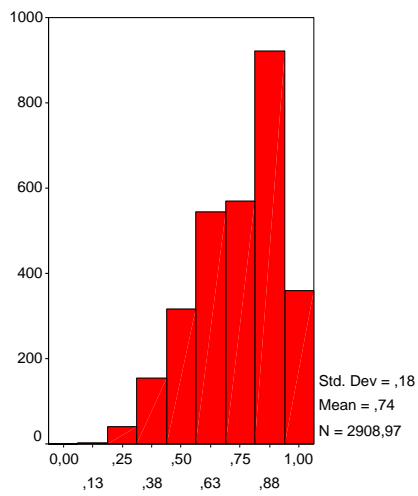
Ühiskonnaõpetuse aine efekt on selgelt märgatav – aine läbinud IX klass saavutas indeksi keskvaartuseks 0.74, samal ajal testitud VIII klass aga 0.63. Taseme tõus VIII ja IX klassi vahel on märgatavalt suurem kui kahe küsitlusaasta vahel. Lisaks teadmiste taseme tõusule on IX klassis teadmiste tase ka ühtlasem, mida illustreerivad alljärgnevad histogrammid. Üheksandas klassis on märgatavalt vähenenud nõrga saavutustasemega õpilaste arv ning kasvanud kõrgemate summaindeksitega (0,82–0,95) vastajagrupid.

Joonis 3.2a. Teadmiste taseme jaotus VIII klassis (1999), summaindeks

Joonis 3.2b. Teadmiste taseme jaotus VIII klassis (2005), summaindeks

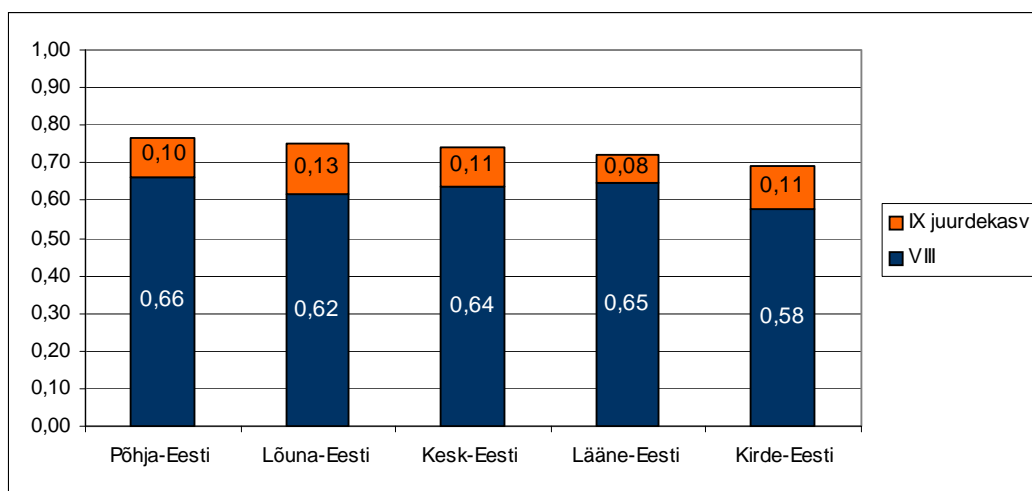
Joonis 3.3. Teadmiste taseme jaotus IX klassis (2005), summaindeks

3.3. Erinevused regiooniti ja koolitüübiti

Viimastel aastatel on Eestis palju diskuteeritud haridusliku ebavõrdsuse teemadel. Seetõttu otsustasime uurida, kas kooli asukoht ja õppekeel avaldavad mõju õpilaste kodanikukompetentsuse tasemele. Ühtlasi lubab see teha vähemalt esmaseid järeldusi õppekava rollist kodanikukasvatases, sest Eesti tsentraliseeritud haridussüsteemis kehtib ühtne riiklik õppekava. Järelikult, kui regionaalsed erinevused õpilaste teadmiste tasemes pole olulised või vähenevad seoses ühiskonnaõpetuse aine läbimisega, on riiklikul õppekaval määrav roll.

Regionaalsete erinevuste mõõtmiseks kasutasime valimi eksplitsiitseid kihte, mis võimaldasid võrrelda Lääne-, Lõuna-, Kirde-, Põhja- ja Kesk-Eesti koole. Kuigi teadmiste tase näib üpris ühtlane (joonis 3.4.), näitas dispersioonanalüüs, et need erinevused on olulised (VIII kl puhul $F = 19.134$ ja IX kl puhul $F = 17.225$). Teisalt kinnitab F määra kahanev väärtus eespool esitatud väidet, et ühiskonnaõpetuse kursuse läbimine ühtlustab regionaalseid erisusi teadmiste tasemes.

Nii VIII kui IX klassis osutus teadmiste tase kõrgeimaks Põhja-Eestis, kus 49 koolist 40 olid Tallinna koolid, viimastest omakorda 18 vene õppekeelega. Kõige madalamaks jäi tase Kirde-Eestis, vaatamata olukorra paranemisele IX klassis. Suurima progressi kahe klassi võrdluses tegid läbi Lõuna-Eesti koolid, kes tänu sellele tõusid IX klassi järjestuses teisele kohale. Standardhälve oli kõikides kihtides sarnane (kas .18 või .19), mis räägib suurte kõikumiste puudumisest kihtide sees.

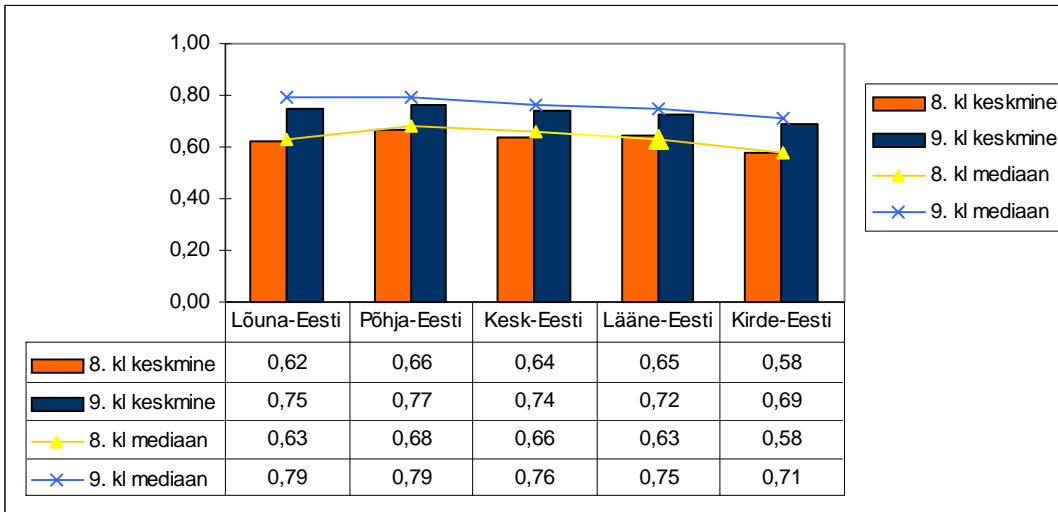

Joonis 3.4. Saavutustase ja selle tõus IX klassis regioonide järgi, summaindeksi keskvaartused

Keskmine on üpris robustne statistik regioonide või koolitüüpide saavutustaseme võrdlemisel. Seepärast kasutasime ka mediaanväärtust, mis jagab tulemused juhtumite arvu alusel kaheks võrdseks osaks. Mida kõrgem on mediaanväärtus, seda rohkem on kõrgete saavutusnäitajatega õpilasi.

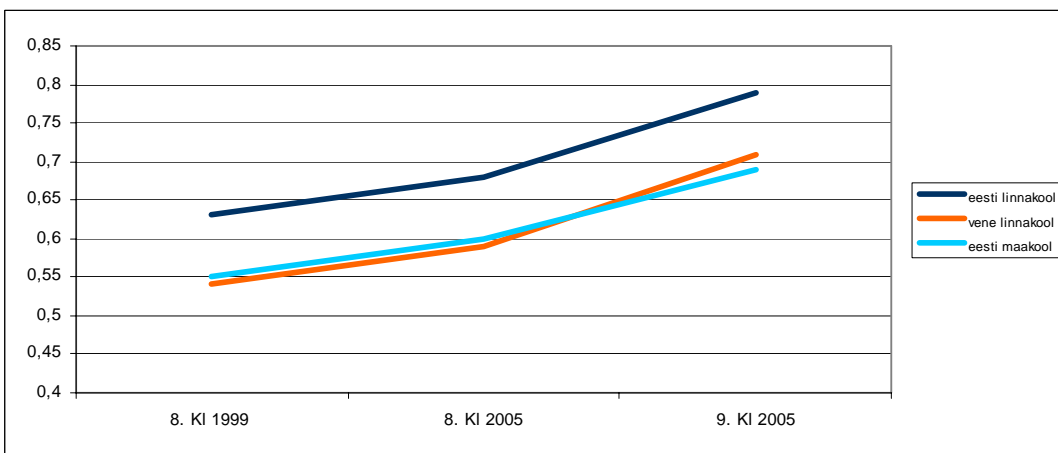
Nagu näha jooniselt 3.5., on mediaan keskvaartusest kõrgem nii VIII kui IX klassis. Lihtsalt öeldes tähendab see, et mõned väga nõrgad õpilased viivad kesk-

mise saavutusnäitaja alla. IX klassis kehtib see kõikide regioonide kohta, kusjuures eriti silmatorkav on mediaannäitaja erinevus Lõuna-Eestis. Seega võib väita, et Lõuna-Eesti põhikoolilõpetajate teadmised on kõige paremad. Kirde-Eesti jääb paraku viimasele kohale mõlema statistiku järgi, mis kinnitab veel kord üldiselt selle regiooni kesist taset.

Joonis 3.5. Teadmiste summaindeksi keskvärtus ja mediaanvärtus regioonide ja klasside lõikes

Et Kirde-Eesti koolidest olid enamik vene õppekeelega, siis vaatamegi, kui oluliselt mõjutab saavutustaset asulatüüp (linn või maa) ja õppekeel (eesti või vene). Selle analüüsi järgi osutus kõige kõrgemaks eesti linnakoolide tase. Vene õppekeelega linnakoolid ja eesti maakoolid on tasemelt enam-vähem võrdsed, ent siiski on nende vahel üks mõtlemapanev erinevus. VIII klassis jääb vene koolide tase maha eesti maakoolide omast, ent IX klassis jõuab sellest ette (joonis 3.6.). Selle alusel võib väita, et eesti maakoolides on õpetamise tase mõnevõrra nõrgem, mistõttu ka otsene ainekava efekt jääb väiksemaks.

Joonis 3.6. Teadmiste summaindeksi keskvärtused koolitüüpide lõikes

Põhjalikuma analüüsi huvides kasutasime siingi mediaanväärtust. Selgus, et eesti linnakoolides on mediaan märgatavalt kõrgem kui keskmine, eesti maakoolides on erinevus nende kahe statistiku vahel kõige väiksem ja VIII klassis puudub üldse (tabel 3.1).

Tabel 3.1. Vahe teadmiste summaindeksi mediaanväärtuse ja keskvaartuse vahel

Koolitüüp	VIII klass	IX klass
Eesti linnakool	0,033	0,056
Vene linnakool	0,012	0,021
Eesti maakool	0,000	0,018
Keskmine	0,002	0,023

Dispersioonanalüüs näitas, et kooli asukohta ja õppekeele järgi varieerub õpilaste saavutustase tugevamini kui regionaalse tunnuse järgi (IX klassis saavutustaseme varieeruvus koolitüüpide vahel suureneb, kuid regioonide vahel väheneb. Need tulemused viitavad sellele, et ühiskonnaõpetuse omandamise tõhusust mõjutavad tugevamini vahetult kooliga seotud tegurid nagu õpilaskonna võimekus ja õpetajaskonna kutsealane ettevalmistus.

Kokkuvõtvalt võib järeldada, et maa ja linna ning eesti ja vene õppekeele erisused on olulisemad saavutustaseme mõjutajad kui kooli paiknemine Eestimaa ühes või teises piirkonnas.

3.4. Kognitiivne kompetentsus valdkonniti

3.4.1. Demokraatia põhikarakteristikud

Selles valdkonnas tuli õpilastel defineerida demokraatliku valitsemiskorra põhitunnuseid, osata eristada demokraatlikku režiimi mitte-demokraatlikust, määratleda, kellele kuulub võim demokraatlikus riigis. Tüübilt domineerisid selles plokis teadmiste küsimused, oskuste küsimusi oli kuuest vaid kaks.

Nagu teadmiste üldise taseme puhul, nii näeme ka siin olulist vahet VIII ja IX klassi vahel. Kõige enam on kasvanud teadmised mitte-demokraatliku režiimi kohta. Seda võib pidada otseseks õppekava efektiks, kuna avalikes debattides see teema enam ei esine, samuti puudub noortel isiklik kogemus ebademokraatlike režiimide osas.

Tabel 3.2. Teadmiste tase demokraatia põhikarakteristikute valdkonnas (õigete vastuste %)

Möödik	Küsimuse lühikirjeldus (nr)	VIII kl (1999)	VIII kl (2005)	IX kl (2005)
Demokraatia põhitunnused	Kes valitseb demokraatlikku riiki? (12)	73	74	85
Demokraatia põhitunnused	Mis on demokraatia tunnuseks? (19)	56	62	78
Demokraatia ja diktatuuri eristamine	Mis lubaks nimetada valitsust ebademokraatlikuks? (17)	41	49	73
Demokraatia põhitunnused	Mis on pildi mõte? (14)	57	64	75
Demokraatia ja diktatuuri eristamine	Mis ohustab demokraatiat? (9)	69	72	83
Demokraatia põhitunnused	Diktaator lubab taastada demokraatia (29)	46	59	72
Keskmine		57	63	78

3.4.2. Demokraatliku valitsemise institutsioonid ja mehhanismid

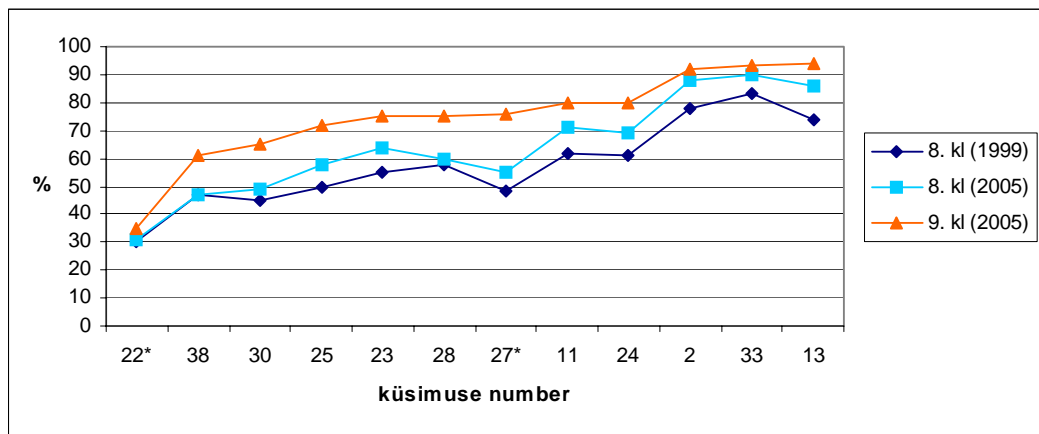
See oli testi kõige ulatuslikumalt esindatud valdkond, mille moodustasid 5 oskuste ja 7 teadmiste küsimust. Õpilastel tuli teada vabade valimiste funktsioone, osata tõlgendada valimisreklaami, tunda põhiseaduse ja parlamendi olemust, mõista majandusprobleemide sotsiaalpoliitilisi tagajärgi.

Teadmised olid head nendes teemades, milles meil on pikk õpetamise traditsioon (nt parlamendi funktsioon, seaduse loomus). Teadmised uutest teemadest varieerusid olenevalt küsimuse sisust. Üheks halvemini omandatud valdkonnaks jääb endiselt valimistega seonduv. Teadmised valimiste funktsioonist pole kuue aasta-ga progresseerunud, kuigi valimisreklaami tõlgendamises on IX klassi oskused märgatavalt kõrgemad. Tõusnud on ka õpilaste teadmised turumajandusest ning põhiseaduse sisust.

Tabel 3.3. Teadmiste tase demokraatia institutsioonide ja toimetehhanismide valdkonnas (õigete vastuste %)

Mõõdik	Küsimuse lühikirjeldus (nr)	VIII kl (1999)	VIII kl (2005)	IX kl (2005)
Poliitiline pluralism	Miks peaks olema mitu erakonda? (11)	62	71	80
Esindusdemokraatia olemus	Mis on valimiste funktsioon? (22)	30	31	35
Valimisplatvormide mõistmine	Valimisreklaami autori tuvastamine (23)	55	64	75
Valimisplatvormide mõistmine	Valimisreklaami sisu mõistmine (24)	61	69	80
Valimisplatvormide mõistmine	Valimisreklaami sisu üldistamine (25)	50	58	72
Ebademokraatlik tegevus	Mis on poliit. korruptsiooni näiteks? (30)	45	49	65
Reformiprotsessi keerukus	Mis on pildi mõte? (33)	83	90	93
Seaduste funktsioon	Mis on seaduste funktsioon? (2)	78	88	92
Võimuinstitutsioonide rollid	Mis on parlamendi põhiülesanne? (13)	74	86	94
Piiratud valitsemise olemus	Mida sisaldab riigi konstitutsioon? (28)	58	60	75
Turumajandusse olemus	Mis on turumajanduse jooned? (27)	48	55	76
Maksupoliitika põhimõtted	Fakti ja arvamuse eristamine (38)	47	47	61
Keskmine		58	64	75

Keskmine õigete vastuste protsent valdkonnas oli sarnane eelmise valdkonnaga, kuid kõikus siin tugevamini, isegi kuni kolm korda (joonis 3.7.). Osalt on see seletatav küsimuse erineva raskusastmega, osalt aga õpilaste erineva temaatilise pädevusega. Nii teab üle 90% põhikoolilõpetajatest, mis on parlamendi ülesanne või seaduse funktsioon. Võrdluseks – valimiste funktsiooni teab neist vaid 35%. Valdkonna üldpildis väärub märkimist teadmiste taseme märgatav ühtlustumine VIII klassiga võrreldes.

Joonis 3.7. Teadmiste tase demokraatia institutsioonide ja toimetehhanismide valdkonnas kooliklasside lõikes (õigete vastuste %)

* on märgistatud kõrgema raskusastme küsimused, mille puhul VIII klassi rahvusvaheline õigete vastuste protsent oli madalam kui 50.

3.4.3. Kodanikuõigused ja -kohustused ning huvide mitmekesisus

Valdkond koosnes 9-st teadmiste ja 4-st oskuste küsimusest. Teadmiste küsimustes tuli tunda kodanikuõigusi ja -kohustusi ning piiranguid nende realiseerimisel, teada rahvusvahelisi inimõiguste dokumente, tunda ära diskrimineerimisjuhtumid ja mõista kodanikuorganisatsioonide tähendust. Interpretatsioonioskuste puhul oli tarvis saada aru ajaleheartikli sisust, hinnata massimeedia rolli demokraatias ning mõista sotsiaalsete läbirääkimiste mehhanismi.

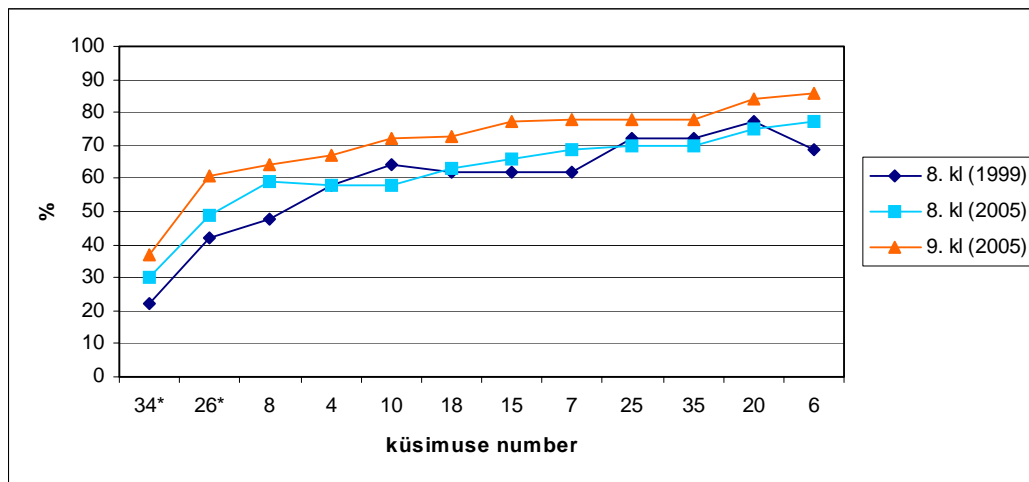
Selles sisuplokis on taseme tõus klasside ja aastate lõikes kõige tagasihoidlikum. Samas pole IX klassi teadmised selles valdkonnas nõrgemad kui eelnevates. Seega on väiksem progress tingitud hoopis tõsiasiast, et VIII klassi teadmised inimõigustest on paremad kui demokraatia olemust ja mehhanisme puudutavates küsimustes (tabel 3.4).

Tabel 3.4. Teadmiste tase kodanikuõiguste ja -kohustuste valdkonnas (õigete vastuste %)

Mõõdik	Küsimuse lühikirjeldus (nr)	VIII kl (1999)	VIII kl (2005)	IX kl (2005)
Kodanikuõigused ja -vabadused	Mis on poliitiline õigus? (3)	72	80	89
Kodanikuõigused ja -vabadused	Mis on seadusevastane tegevus? (10)	64	58	72
Kodanikuõigused ja -vabadused	Mis on kodanikuvabaduste rikkumine? (15)	62	66	77
Kodanikuõigused ja -kohustused	Mis on kodaniku roll demokraatlikus riigis? (1)	82	89	95
Sooline võrdõiguslikkus	Millal rikuti palga maksmisel võrdsuse printsiipi (26)	42	49	61
Vaba ajakirjanduse jooned	Millal rikuti reporteri õigusi? (4)	58	58	67
Vaba ajakirjanduse jooned	Suurkirjastaja ostab väikelehed (18)	62	63	73
Kodanikeühiskonna roll	Miks on vaja mitmeid kodanikeorganisatsioone? (7)	62	69	78
Kodanikeühiskonna roll	Mis on ametiühingute eesmärk? (8)	48	59	64
Inimõiguste tundmine	Mis on Inimõiguste Ülddeklaratsiooni mõte (6)	69	77	86
Inimõiguste tundmine	Mida sisaldab ÜRO lapse õiguste konventsioon? (20)	77	75	84
Huvide mitmekesisus	Artikli mõte (linnapea valikud) (35)	72	70	78
Huvide mitmekesisus	Artikli mõte (erinevad huvid) (34)	22	33	37
Keskmine		62	66	75

Klassist olenemata tuntakse paremini õigusnorme kui osatakse lahendada tõsistel olukordades konfliktsituatsioone. Ametiühingute eesmärk pole arusaadav enam kui kolmandikule vastajaist. Ka 1999. aastal jäid Eesti õpilaste teadmised selles valdkonnas alla rahvusvahelist keskmist (Toots, Idnurm 2001).

Väärrib märkimist, et küsimused 34 ja 35 põhinesid mõlemad ühe ja sama ajaleheartikli analüüsil, kuid saavutustase erineb kõikides vastajagruppides enam kui kaks korda. Järelikult osutus siin määravaks küsimuse sisu, mitte aga tüüp (mõlemad mõõtsid interpretatsioonioskusi).

Joonis 3.8. Teadmiste tase kodanikuõiguste ja -kohustuste valdkonnas (õigete vastuste %) * on märgistatud kõrgema raskusastme küsimused, mille puhul VIII klassi rahvusvaheline õigete vastuste protsent oli madalam kui 50.

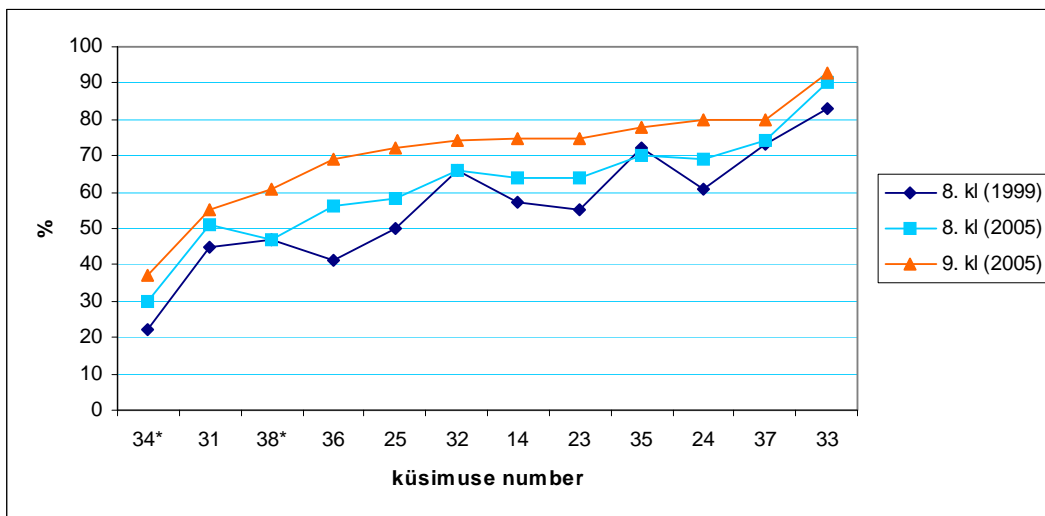
3.4.4. Interpretatsioonioskused

Kõik oskuste küsimused võib jagada kolmeks tüübiks: poliitilise karikatuuri või ajaleheartikli tõlgendamine ning fakti ja arvamuse eristamine. Tervikuna osutus nii VIII kui IX klassis õpilaste oskus interpreteerida teavet mõnevõrra madalamaks teadmiste tasemest. Näiteks demokraatia põhijoonte valdkonnas oli IX klassil õigete vastuseid keskmiselt 78%, interpretatsioonioskuste puhul oli keskmine näitaja 71% (tabel 3.5.). Saavutustase oleneb nii ülesande tüübist kui ka sisust. Kõige edukamalt tuldi toime artiklite analüüsimisega, üks küsimus välja arvatud. Karikatuuride mõistmisel on tase kõige ebaühtlasem klassist olenemata (joonis 3.9., tunnused 14,33 ja 36).

Tabel 3.5. Interpretatsioonioskuste tase (õigete vastuste %)

Möödik	VIII kl (1999)	VIII kl (2005)	IX kl (2005)
Karikatuuri mõistmine (14)	57	64	75
Karikatuuri mõistmine (33)	83	90	93
Karikatuuri mõistmine (36)	41	56	69
Artikli mõistmine (23)	55	64	75
Artikli mõistmine (24)	61	69	80
Artikli mõistmine (25)	50	58	72
Artikli mõistmine (34)	22	30	37
Artikli mõistmine (35)	72	70	78
Arvamuse ja fakti eristamine (31)	45	51	55
Arvamuse ja fakti eristamine (32)	66	66	74
Arvamuse ja fakti eristamine (37)	73	74	80
Arvamuse ja fakti eristamine (38)	47	47	61
Keskmine	56	62	71

Sarnaselt teadmiste erinevatele valdkondadele ühtlustab saavutustase ka interpretatsiooni oskustega (joonis 3.9). 1999. aastal on tase kõige ebaühtlasem, 2005. aastal VIII klassi puhul vähem ebaühtlane ning 2005. aastal IX klassis kõige ühtlasem. IX klassi progress on kõige märgatavam oskuses analüüsida artiklit.

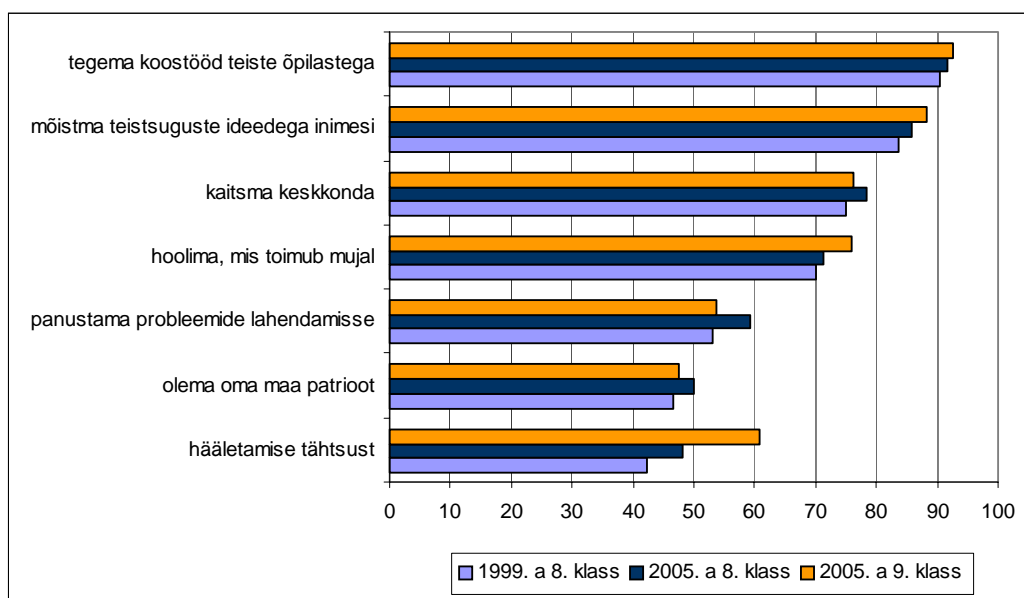
Joonis 3.9. Interpretatsioonioskuste tase erinevat tüüpi küsimustes (õigete vastuste %)

* on märgistatud kõrgema raskusastme küsimused, mille puhul VIII klassi rahvusvaheline õigete vastuste protsent oli madalam kui 50.

3.5. Õpilaste nägemus ühiskonnaõpetuse tundidest

Ainetunde saab vaadata õpilase ja õpetaja pilgu läbi. Vaatepunktid, mida peetakse oluliseks ja huvitavaks, võivad olla õpetajal ja õpetataval üpris erinevad. Mida lähedasmad on poolte seisukohad õpetamise ja õppimise stiilidest, seda efektiivsem on aine omandamine. Õpetajalt oodatakse, et ta oskab lisaks teadmiste jagamisele kogu aine läbimise huvitavaks muuta. 1999. aasta uuringus selgus, et õpilaste, õpetajate ja direktorite arvamused sellest, mis tüüpilises koolitunnis toimub, erinevad (Toots, Idnurm 2001). 2005. aasta uuringus saame analüüsida ainult õpilaste seisukohti, kuna õpetajaid ning direktoreid seekord ei küsitatud.

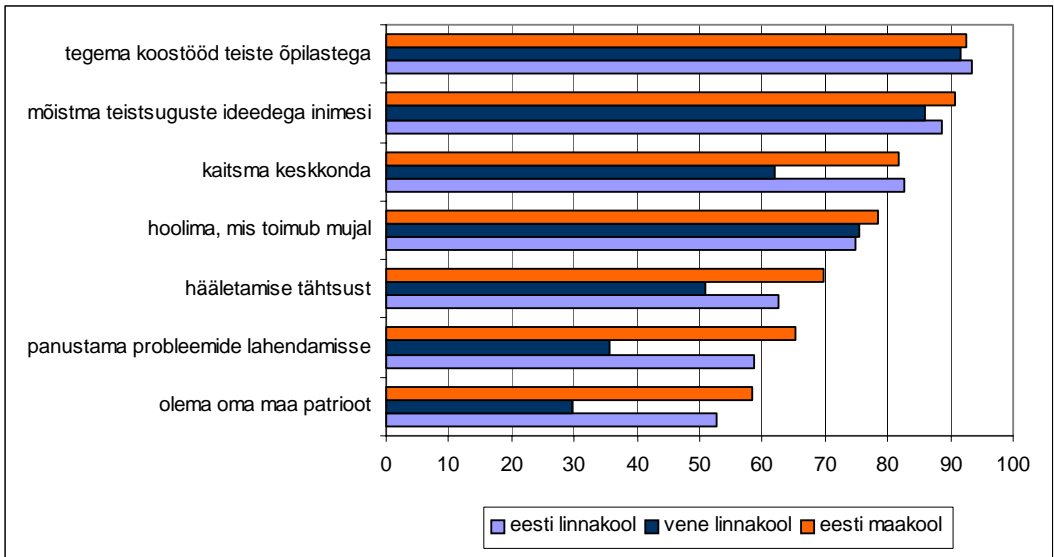
Kooli õppekava eesmärkide osas on 1999. ja 2005. aasta uuringus osalenud õpilaste arvamused muutunud vähe (joonis 3.10.). Mõnes mõttes on see ka ootuspärane, sest 2002. aasta õppekava üldeesmärke radikaalselt ümber ei sõnastanud. Pigem võib vastajate arvamustes näha klassi ja konkreetse ainekava efekti. Nii on IX klassis tõusnud 13% võrra nende vastajate osakaal, kes nõustuvad sellega, et on koolis "õppinud aru saama, et hääletamine parlamendi ja kohalikel valimistel on tähtis". Iseküsimus on aga, kas 60% nõustujaid võiks pidada heaks näitajaks, arvestades, et tegu on kohustusliku õppeaine riiklikku ainekavasse kuuluva temaga.

Joonis 3.10. "Mida Sa oled koolis õppinud?" (% vastanuist, kes olid väitega "nõus" või "täielikult nõus")

Märgatavaid erinevusi õpilaste hinnangutes koolis õpitava kohta avastasime koole õppekeele alusel võrreldes. Erinevused eesti- ja venekeelsete koolide õpilaste vahel osutusid suuremaks kui eesti linna- ja maakoolide vahel. Vene koolides õpetatakse laste arvates oluliselt vähem, kuidas kaitsa keskkonda või panustada oma kodukoha probleemide lahendamisse (joonis 3.11.). Kodukoha teema vähene käsitlemine on vastuolus õpilaste endi huvidega; üle 60% soovis töötada vaba-

tahtlikena, abistades kohalikke inimesi. Ootuspäraselt tegeldakse vene õppekeelega koolides vähem ka poliitilise demokraatia ja patriotismi teemadega. Vaid 51% on enda hinnangul õppinud hääletamise tähtsust ja 31% olema oma maa patrioot.

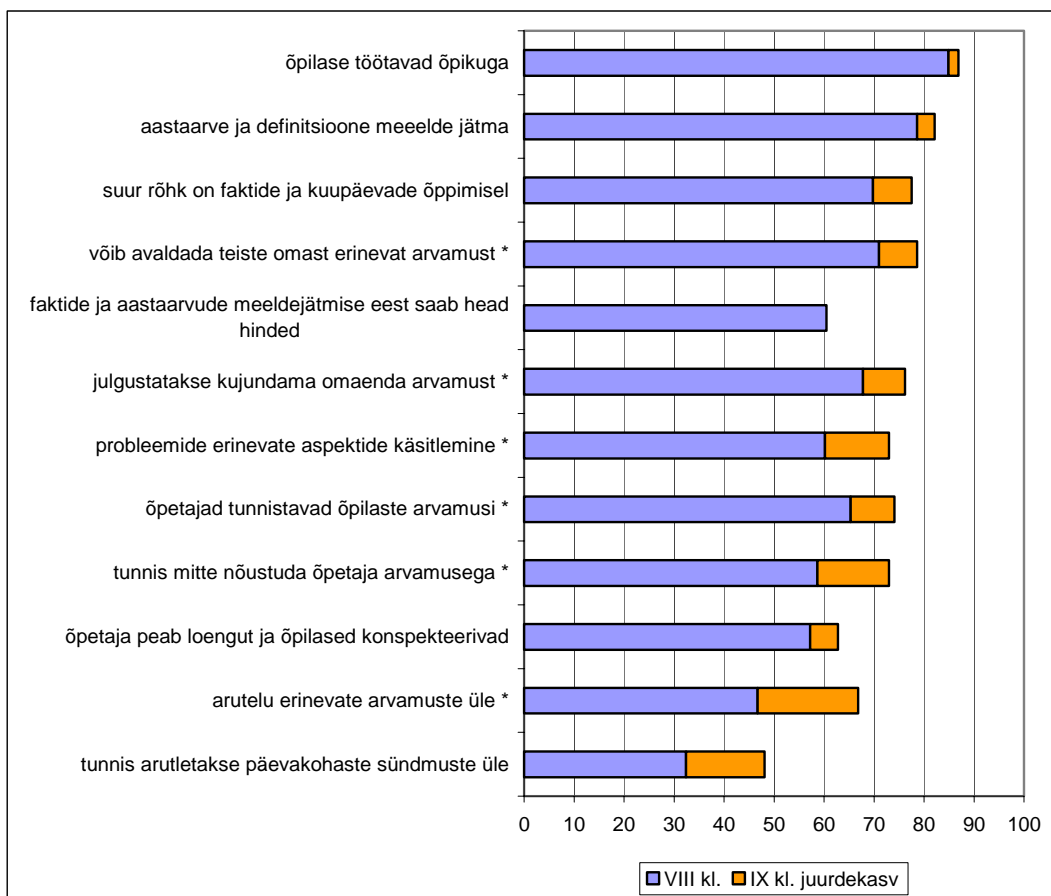

Joonis 3.11. "Mida Sa oled koolis õppinud?" (% vastanuist, kes olid "nõus" ja "täielikult nõus"), IX klass 2005

Lisaks õppekava üldistele eesmärkidele küsiti õpilastelt ka seda, mis leiab aset nende koolis ajaloo ja ühiskonnaõpetuse tundides. Küsimustikus esitatud väited võib jagada pedagoogiliselt edumeelseteks (nt "Õpilasi julgustatakse kujundama omaenda arvamust probleemide kohta") ja konservatiivseteks meetoditeks (nt "Õpilased töötavad õpikuga"). Edumeelsed meetodid arendavad õpilastes kriitilist mõtlemist ja aruteluuskust, kuid nõuavad ühtlasi õpetajalt teistsugust tunni ettevalmistamist. Nendest edumeelse pedagoogika tunnustest löime avatud klassikliima indeksi.

Küsitlusaastate võrdluses on toimunud nihe paremuse poole selles, et faktide ja aastaarvude pähetuupimisele pannakse vähem rõhku. Tervikuna on 1999. ja 2006. aasta näitajad paraku üpris sarnased. Nagu eespoolgi mainitud, kujuneb ka siin suurem progress VIII ja IX klassi, mitte aga kahe testimisaasta võrdluses.

IX klasside õpilastel on suurem vabadus arutada probleeme, avaldada oma arvamust ja mitte nõustuda õpetaja seisukohtadega. Edumeelsete õpetamisvõtete olulist kasvu kinnitas ka klassikliima indeksi dispersioonanalüüs ($F_{305,973}$). Mitmete domineerivate traditsiooniliste õpetamisvõtete osas (töötamine õpikuga, aastaarvude ja mõistete õppimine) pole aga paraku VIII ja IX klassi õpilaste hinnangus märkimisväärset erinevust (joonis 3.12.).

Joonis 3.12. "Mida tehakse sinu koolis ajaloo ja ühiskonnaõpetuse tundides?" (% vastanuist, kes nõustusid sagedusega "mõnikord" ja "sageli")
 * tähistatud pedagoogiliselt edumeelne tegevus.

Tüdrukud tunnetavad klassikliimat vabama ja avatumana kui poisid. Näiteks väidetes, et tunnis on võimalik esitada oma arvamust, kui see on erinev teiste omast, ja õpetaja arvamusega võib mitte nõustuda, on varieeruvus enam kui 10%. Seisukohtade olulist erinevust kinnitas ka klassikliima indeksi dispersioonanalüüs (F 165,006). Meie küsitluse põhjal on raske öelda, kas tegu on tunnetusliku erisusega või suhtuvadki õpetajad tütarlaste mõttevabadusse leebemalt. Samas on tüdrukute hulgas rohkem ka neid, kelle meelest põhitegevuseks on aastaarvude ja definitsioonide meeldejätmise ning töötamine õpikuga.

Tabel 3.6. “Mida tehakse sinu koolis ajaloo ja ühiskonnaõpetuse tundides?” (IX klassi tüdrukute ja poiste arvamused; % vastajaist), 2005

	tüdrukud	poisid
Õpilased võivad tunnis avalikult mitte nõustuda õpetajaga poliitikat ja ühiskonnaasju puudutavates küsimustes	79	73
Õpilasi julgustatakse kujundama omaenda arvamust probleemide kohta	83	76
Õpetajad tunnistavad õpilaste arvamusi ja julgustavad neid tunnis välja ütleva	82	72
Õpetajad panevad suurt rõhku faktide ja kuupäevade õppimisele ajalooliste ning poliitiliste sündmuste käsitlemisel	84	77
Õpilased võivad vabalt avaldada tunnis oma arvamust isegi siis, kui see erineb enamiku kaasõpilaste omast	84	78
Õpetaja nõuab õpilastelt aastaarvude ja definitsioonide meeldejätmist	87	81
Õpetaja ergutab õpilasi arutama poliitilisi ja ühiskondlikke probleeme, mille kohta inimestel on erinevad arvamused	74	68
Mingit probleemi käsitledes esitavad õpetajad selle erinevaid aspekte	83	73
Õpilased algatavad tunnis arutelusid päevakohaste poliitiliste sündmuste kohta	51	50
Faktide ja aastaarvude meeldejätmise on parim viis saada nendes tundides häid hindeid	63	64
Õpetaja peab loengut ja õpilased konspekteerivad kuulnud	66	65
Õpilased töötavad õpikuga	90	88

3.6. IX klassi tasemetööde ja IEA küsitluse võrdlusest

Tasemetööde ja küsitluse tulemuste kõrvutamisel tuleb olla ettevaatlik, kuna tegu on väga erinevate testimisolukordade ja -instrumendiga. Muu hulgas on erinev vastajate valiku põhimõtte ja valimite suurus; tasemetöö tulek on ette teada ning lapsed selleks kognitiivselt ja psühholoogiliselt valmistunud. Samas võib tasemetöö seotus formaalse õppimise ja hindamisega panna vastajatele täiendava stressi.

Alljärgnevalt on toodud mõned erinevused ja sarnasused ühiskonnaõpetuse riiklike tasemetööde ning IEA kordusküsitluse vahel, kuid põhjalikumad järeldused nõuavad kindlasti täiendavat analüüsi.

Olulisi erinevusi kahe küsitluse tulemustes on kaks. Esiteks on tasemetööde järgi maakoolid ja väikeste klasside õpilased tugevamad (Maripuu 2005), käesolevas uuringus aga vastupidi. See lahknevus vajab põhjalikumat uurimist. Üks võimalik seletus on küsimuste erinev formaat. IEA küsimustik kujutas endast valikvastustega testi, tasemetöödes on küsimuste formaadid ja vastamisjuhised mitmekesised, näiteks juhtumi analüüs, jutukese ja diagrammi koostamine; IEAs sai iga vastuse eest 1 punkti, tasemetöödes aga 3–10. Teine erinevuste põhjus võib olla selles, et tasemetöödeks on võimalik teha rohkem drillivat ettevalmistust, kuna varasemad tasemetööd on harjutamiseks kättesaadavad.

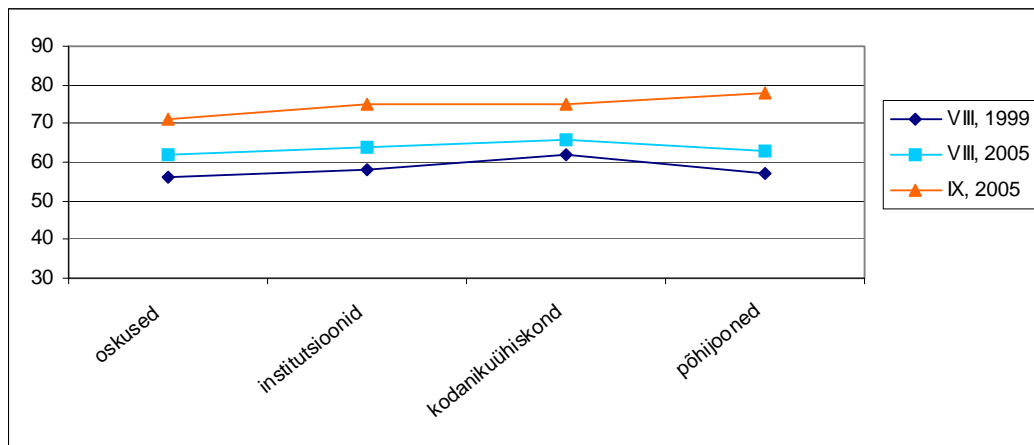
Teiseks, tasemetööde tulemused on aastast aastasse langenud (Maripuu 2005), IEA küsitluses aga tõusnud. Kuna tasemetööde küsimused koostatakse igaks aastaks uued ning nende raskustaseme võrdlevat analüüsi pole tehtud, siis tekib kahtlus, kas järeldus teadmiste taseme langusest on usaldusväärne. Tase võib langeda selle tõttu, et küsimused on raskemad või hindajad karmimad. IEA instrument niisugused kõikumised 1999. ja 2005. aasta küsitlustulemuste vahel välistab.

Sarnaselt tasemetöödele olid ka IEA küsitluses tüdrukud targemad. Kuna tegu oli üpris erinevate instrumentidega, pole alust väita, et mõni instrumentidest poisse diskrimineeriks. Ka TIMSS 2003 andmete baasil tehtud põhjalikum analüüs näitas, et Eesti tüdrukud edestavad poisse kõikides kognitiivsetes oskustes. Tüdrukud teavad paremini mitte ainult fakte ja tehteid, vaid on tugevamad ka teadmiste rakendamisel ja nende mõtestamisel (Mullis, Martin, Foy 2005).

Mõningaid sarnasusi ühiskonnaõpetuse tasemetööde ja IEA kordusküsitluse tulemustes näeme ka paremini ja halvemini vastatud küsimuste võrdlemisel. Tasemetöödeski tuldi halvasti toime valimiste ning maksude temaatikaga, hästi osati vastata aga totalitaarse režiimi kohta käivatele küsimustele. Näib, et valdavalt ajaloolase kvalifikatsiooniga õpetajad on suutnud kiiresti saavutada pädevuse totalitarismi kui valitsemisrežiimi õpetamiseks.

3.7. Teadmiste taseme mõjutajad

Teadmiste taset mõjutab terve kompleks faktoreid, millest ühed on seotud otseselt hariduse formaalse õppekavaga, teised annavad efekti kaudselt. Õppekavaga seotud faktoritest osutusid positiivseteks mõjuriteks ühiskonnaõpetuse aine läbimine ning õpetatava teema traditsioon ja koht ainekavas. Üheski valdkonnas ei põhjusta aine läbimine radikaalset, küll aga mõõdukat progressi, samuti ühtlustub teadmiste tase erinevate küsimuste ja valdkondade vahel. Suurim on aineõppe efekt demokraatia põhijoonte, väikseim kodanikuõiguste ja sotsiaalse sidususe valdkonnas (joonis 3.13.).

Joonis 3.13. Saavutustasemed sisuplokkide lõikes (õigete vastuste keskmine %)

Nii nagu 1999. aastal, kujunes teadmiste tase kõrgemaks nendes küsimustes, mis on pikka aega ja kindlalt kuulunud ühiskonnaõpetuse ainekavasse. Uutes teemades on teadmiste tase kõikum. Võrreldes 1999. aastaga on selgemaks saanud majanduse ja mõned kodanikuühiskonna teemad, kuid huvide mitmekesisuse mõistmine ja valimistega seonduv tekitab jätkuvalt raskusi.

Saavutustaseme kaudset mõju hinnates kasutasime esiteks kooli taseme faktoreid (kooli asukoht, õppekeel) ja teiseks indiviidi taseme faktoreid. Regionaalsed erinevused õpilaste üldises tasemes osutusid väikesteks, mida saab seletada riikliku õppekava ja ühtsete õppematerjalide ühtlustava efektiga. Nagu 1999. aastal, olid ka 2005. aastal teistest mõnevõrra paremad Põhja-Eesti ja Lõuna-Eesti koolid. Geograafilisest asukohast olulisemaks saavutustaseme mõjutajaks kujunes kooli paiknemine kas maal või linnas ning kooli õppekeel. Samaselt TIMSS 2003, tasemetööde ning riieksamite andmetele jääb vene õppekeelega koolide tase alla eesti koolidele. Samas on oluline pöörata rõhku maakoolide olukorrale. Kui VIII klassis on eesti maakoolide saavutustase kõrgem vene linnakoolidest, siis IX klassis jääb see juba alla. Järelikult annab aine läbimine vene linnakoolides noorte kodaniku-kompetentsusele tugevama positiivse efekti. Seda kinnitab ka regressioonimudel (tabel 3.7.), mis näitab, et vastaja kuulumine IX klassi omab linnakoolides tugevamat mõju saavutustasemele kui maakoolides.

Tabel 3.7. Kognitiivse kodaniku-kompetentsuse regressioonimudel. Toodud on vaid statistiliselt olulised mõjurid: ** p < 0 .01; * p < 0.05

	Kogu valim	Eesti linnakool	Vene linnakool	Eesti maakool
Hariduslikud faktorid				
IX klass	.23**	.26**	.26**	.19**
soov jätkata õpinguid	.19**	.27**	.08**	.25**
avatud klassikliima	.21**	.19**	.19**	.23**
Kodused kultuuriressursid				
raamatute hulk kodus	.08**	.07**	.10**	.05**
koju tellitud ajaleht				
isa haridus				
ema haridus	.10**	.11**	.08**	.07**
inimeste arv kodus	-.07**	-.06**	-.08**	-.06**
Vaba aja veetmise viisid				
teleri vaatamine	-.06**	-.05**	-.06*	-.06**
interneti kasutamine				
õhtune ringihulkumine	-.20**	-.14**	-.14**	-.17**
organisatsiooniline aktiivsus	.07**	.05**	.05*	.08**
õpilasnõukogus osalemine	-.04*	-.04*		
huvitatus poliitikast	.03*		.05*	
N	5755	2316	1438	1473
R ²	.31	.33	.25	.31

Indiviidi taseme faktorite mõõtmiseks kohandasime IEA uuringus loodud regressioonimudelit (Torney-Purta jt 2001), muutes mõnevõrra komponentide koosseisu. Näiteks tõime sisse kooliklassi faktori, et veel kord kontrollida aineõpetuse efekti. Formaalse õppekavaga mitteseotud komponendid grupeerisime koduse kultuuriressurside ja vaba aja veetmise viiside alla. Üksikfaktorina lisasime mudelisse õpilase enesehinnangulise huvi poliitika vastu.

1999. aastal determineeris saavutustaset kõige tugevamini õpilase soov õpinguid jätkata (β .26). Tähtsuset teiseks kujunes hinnang avatud ja diskussiooni soosivale õhkkonnale klassis ning kolmandaks raamatute hulk kodus. Ainsaks negatiivseks faktoriks osutus õpilaste õhtune ringihulkumine (β -.22). Sugu, samuti osalemine õpilasomavalitsuse juhtimises ei avaldanud olulist mõju teismeliste poliitilise kultuuri kognitiivsele komponendile (Toreny-Purta jt 2001).

Ootuspäraselt andis 2005. aastal korratud mudel sarnaseid tulemusi. Kui IX klassi faktor kõrvale jätta, osutus kõige tugevamaks positiivset mõju avaldavaks teguriks arutlustele ja mõttevabadusele avatud klassikliima (β .21) ning eesti koolide puhul ka soov õpinguid jätkata. Kõige negatiivsemalt mõjutab teadmiste taset sagedane õhtune ringihulkumine (β -.20). Peale tunde sõpradega olemine, Internetis istumine ning koju tellitud ajaleht ei avalda mõju õpilaste kodanikukompetentsusele. Teadmiste taset ei mõjuta peaaegu üldse ka õpilasnõukogus osalemine ja vastaja huvi poliitika vastu.

Huvipakkuvaks avastuseks on see, et isa haridustase ei avalda mõju lapse õpiedukusele, küll aga on ema haridusel oluline positiivne mõju. Analoogilisele järeldusele on jõutud mitmetes teisteski uuringutes (TIMSS 2003, Helemäe 2000, Erin 2006). Noorteorganisatsioonides osalemise aktiivsus avaldab samuti positiivset, kuigi väga nõrka mõju demokraatia-alastele teadmistele. Mida rohkem aega kulub organisatoorsele aktiivsusele, seda kõrgemad on teadmised. Seega näitab statistika, et aktiivsemad noored on ka edukamad õppijad. Kuna organisatsioonidena loetleti nii spordiklubisid, kunsti-, muusika- ja näiteringe kui ka heategevuslikke, usulisi ja poliitilisi ühendusi, siis kinnitavad meie tulemused Hollandis tehtud uuringu järeldust. Viimase kohaselt arendab kodanikukultuuri noorte igasugune organisatsiooniline aktiivsus, mis ei pea ilmingimata kandma poliitilist või propoliitilist värvingut (Elchardus jt 2000).

Erinevalt 1999. aasta tulemustest on perekonna suurus hakanud saavutustaset negatiivselt mõjutama. Seda võib tõlgendada kui suurte perede toimetulekule suunatud meetmete ebapiisavust või vähest tõhusust.

Tervikuna ei ole kodaniku kognitiivne kompetentsus siiski spetsiifiline fenomen, see on determineeritud samasuguste faktoritega, nagu näiteks saavutustase matemaatikas ja loodusteadustes (TIMSS 2003). Samuti on see vaatamata radikaalsetele muutustele ühiskonna arengus oma kujunemisloogikas stabiilne – saavutustaset kujundavate faktorite pingerida ning mõjujõud pole kuue aasta teisenenud.

4. DEMOKRAATIA KONTSEPT JA ALUSVÄÄRTUSED

Demokraatia on tänapäeval kujunenud mitmemõõtmeliseks ja laialtkasutatavaks mõisteks. See võib iseloomustada nii üksikisiku väärtuspõhimõtteid ja käitumisstiili kui ka tervet sotsiaalset režiimi. Ideaalsel juhul peaks inimeste kollektiivne elulaad ja valitsemiskorraldus olema mõlemad demokraatlikud. Vaid niisugune harmooniline kooslus tagab ühiskonna stabiilsuse ja jätkusuutlikkuse (Eckstein 1990, Dahl 1998). Kuivõrd on Eesti teismeliste maailmapildis olemas eeldused selliseks harmooniaks, ongi käesoleva peatüki uurimisaineks. Analüüsi alustame noorte arusaamadest selle kohta, mis üldse on demokraatia, millised jooned sellele sobivad ja millised mitte. Seejärel uurime, milline on nende hinnang Eesti valitsemisele. Peatüki teises osas uurime noorte suhtumist võrdsetesse võimalustesse, nende nägemust kodanikurollist ja enda kohast demokraatlikus Eestis.

4.1. Arusaamad demokraatlikust valitsemisest

4.1.1. Demokraatia põhikarakteristikud

Õpilaste üldise demokraatiakontseptsiooni hindamise aluseks olid väited, kus vastajatel tuli 4-pallisel skaalal märkida, kui hea või halb on demokraatiale nende arvates iga pakutud joon (1 = väga halb, 2 = mõnevõrra halb, 3 = mõnevõrra hea, 4 = väga hea). Arvamused klassifitseerisime lähtuvalt konsensususe määrast tugeva ja madala konsensususega väideteks.

Tugeva konsensususega väidete kategooriasse paigutasime need, kus seisukohaga nõustujate või mittenõustujate osakaal ületas 70% ning seisukohta mitteomavaid õpilasi oli vaid 3–6%. Siia kategooriasse mahtus nii neid jooni, mis noorte meelest demokraatiat tugevdavad, kui ka neid, mis seda nõrgendavad. Demokraatia positiivsed atribuudid seostuvad noorte jaoks kõige enam kodanike osalusõiguse ja mõttevabadusega (tabel 4.1.). Demokraatiale ohtlikuks või mittesobilikuks peetakse võimu monopoliseerimise, korrupsiooni ja onupojapoliitikaga seonduvaid olukordi (tabel 4.2.). Kõrge konsensususega hoiakute osas pole 1999. ja 2005. aasta vahel muutusi toimunud, demokraatia heade ja halbade karakteristikute loend on jäänud samaks.

Tabel 4.1. Kõrge konsensusega demokraatia karakteristikud (% vastajaist, kes pidasid omadust “väga” ja “mõnevõrra” heaks)

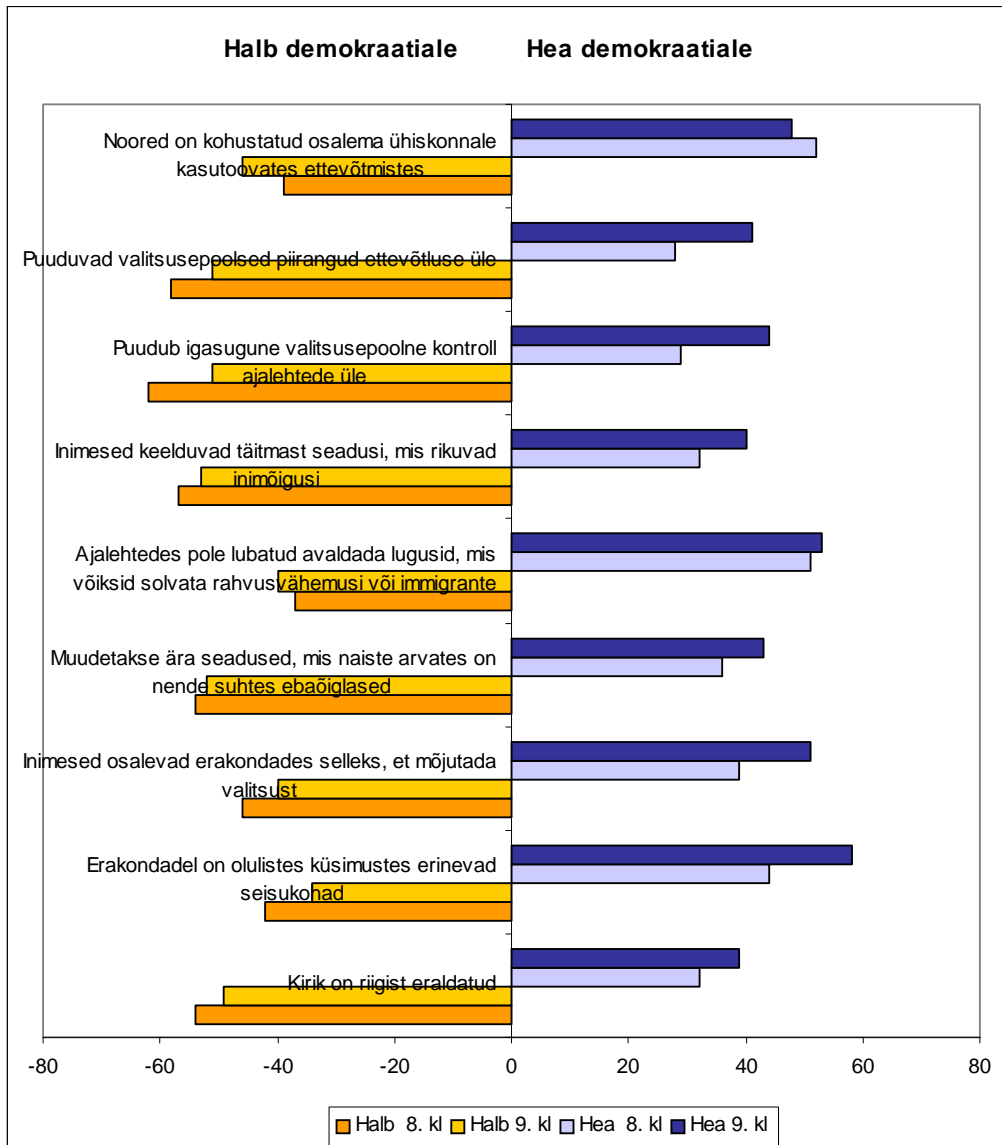
Demokraatiale on hea, kui...	VIII kl (1999)	VIII kl (2005)	IX kl (2005)
Igaühel on õigus vabalt avaldada oma arvamust	73	79	88
Kodanikud saavad vabalt valida poliitilisi liidreid	76	75	84
On olemas palju erinevaid ühendusi, kus inimesed saavad osaleda	78	79	87

Tabel 4.2. Kõrge konsensusega demokraatia karakteristikud (% vastajaist, kes pidasid omadust “väga” ja “mõnevõrra” halvaks)

Demokraatiale on halb, kui...	VIII kl (1999)	VIII kl (2005)	IX kl (2005)
Jõukatel ärimeestel on rohkem mõju valitsuse üle	84	80	87
Võimulolevad juhtpoliitikud võtavad riigiametisse tööle oma pere liikmeid või sugulasi	78	74	83
Kõik ajalehed kuuluvad ühele firmale	72	75	83
Kohtud ja kohtunikud on poliitikute mõju all	76	73	83

Teise kategooria moodustasid madala konsensusega seisukohad, kus õpilaste arvamused jaotusid skaalal ühtlasemalt. Vahe pooldava ja eitava seisukoha vahel oli väiksem kui 25% ning arvamust mitteomavaid õpilasi üle 10%. Noortel pole üksmeelt selles, millised peaksid olema demokraatiale sobivad arvamuste pluralismi ja tolerantsuse piirid, kas kodanikuallumatus on taunitav ning kas demokraatiale tuleks kasuks kiriku lahutamine riigist.

Madala konsensusega hoiakutes on muutused aastate ja vanuse lõikes märgatavad. Üldise trendina võib rääkida konsensuse määra vähenemisest ja arvamuste pluralismi kasvust. Ühtlasi kahaneb nende õpilaste osa, kes ei saa väitest aru või ei oska võtta seisukohta. Nii oli mõlemal küsitlusaastal VIII klassi puhul 25-st väitest 10 selliseid, kus üle 10%-l vastajatest seisukoht puudus; IX klassi puhul oli taolisi väiteid vaid üks (“kui kirik on riigist eraldatud...”). Kui suutlikkus võtta seisukoht on vaieldamatult positiivne tendents, siis konsensuse kahanemine, eriti IX klassis, näib vastuolulisena. Ühed leiavad, et mingi tunnusjoon on demokraatiale hea, teised aga, et see on halb (joonis 4.1.). Eriti tugevalt on vanusega kahanenud üksmeel selles, kas noorte kohustus osaleda ühiskonnale kasutoovates ettevõtmistes on demokraatiale hea või halb. Kui 1999. aastal pidas 62% VIII klassi õpilasi seda demokraatiale heaks jooneks, siis 2005. aastal arvas IX klassi õpilastest niimoodi vaid 48%. 46% vastajaist leidis, et see on demokraatiale hoopis halb. Ka teised suuremaid erimeelsusi tekitanud väited käsitlevad õiguste-kohustuste tasakaalu ning riigi sekkumist erinevatesse ühiskonna valdkondadesse. Seega võib väita, et tänaste noorte hulgas on suurenenud arusaam demokraatiast kui ühiskonnast, kus vabadus ja piirangute puudumine on tähtsamad kui kohustused ja kontroll.

Joonis 4.1. Demokraatliku ühiskonna karakteristikud, mille puhul õpilastel konsensus puudub (% vastajaist), 2005

4.12. Võimu legitiimsus

Võimu legitiimsuse mõõtmiseks saab käesolevas uuringus kasutada vastajate arvamusi võimukandjate käitumisstiili kohta, mis anti 4-pallisel skaalal. Sisult võib need väited jagada kahte tüüpi: esiteks väited, mis puudutavad poliitikute respekti rahva arvamus suhtes, ja teiseks väited juurdepääsubarjäärade olemasolust poliitikas. Tervikuna jäid poliitikute legitiimsuse näitajad madalaks, kuigi aastatega on suhtumine mõnevõrra paranenud (tabel 4.3.). Positiivsemaks on muutunud hoiakud

valitsuse, ent mitte rahvasaadikute suhtes. Ligi kolmveerand õpilastest usub endiselt, et poliitikud unustavad kiiresti nende poolt hääletanud valijate mured. See on ka ainus küsimus, kus IX klassi õpilased on kriitilisemad VIII klassi omadest.

Seisukohta mitteomavate õpilaste osakaal on aastatega vähenenud. Kui 1999. aastal oli selliseid vastajaid keskmiselt 15–18%, siis nüüd umbes 10% VIII ja 6–8% IX klassis. Enim hajusid hoiakud küsimustes, mis puudutasid võimu jagunemist ühiskonnas ja kodanikuaktiivsuse tõhusust.

Tabel 4.3. Õpilaste hoiakud valitsuse ja poliitikute käitumismaneeride suhtes (% vastajaist, kes olid väitega “nõus” või “täielikult nõus”)

Väited	VIII kl 1999	VIII kl 2005	IX kl 2005
Valitsuse liikmed hoolivad, mida me arvame uutest seadustest	31	34	37
Valitsus annab oma parima, et teada rahva arvamust	30	36	36
Valitsus hoolib vähe rahva arvamusest (negat.)	64	57	57
Meie maal on vähestel palju võimu, samas kui ülejäänud rahval on väga vähe võimu* (negat.)	51	50	44
Poliitikud unustavad kiiresti valijate mured (negat)	73	73	74
Kui inimesed ühinevad ja nõuavad muutusi, siis valitus võtab seda kuulda	34	36	45

* vastuse “ei tea” märkis üle 15% vastajaist

Kõrvutades Eesti õpilaste kriitilisi hoiakuid IEA CivEd uuringu rahvusvaheliste keskmistega, selgub, et olulisi erinevusi riikide vahel ei ole. Eesti õpilaste hoiakud erinevad rahvusvahelistest keskmistest umbes 5% võrra, kord ületades rahvusvahelisi näitajaid, kord jäädes neist allapoole (Torney-Purta jt 2001). Järelikult iseloomustab kõigi maade teismelisi kriitiline suhtumine oma maa poliitilisse süsteemi.

4.1.3. Usaldus institutsioonide vastu

Avaliku arvamuse küsitlustes on usalduse uurimine üks klassikalisi teemasid. Teismeliste puhul on aga sotsioloogilisi andmeid siiani vähe, Eestis puudusid need kuni IEA 1999. aasta uuringuni üldse. Alles nüüd on võimalik võrrelda noorte ja täisealiste kodanike usaldust erinevate ühiskonnainstitutsioonide vastu.

Üldiselt näitavad andmed, et demokraatliku valitsemise kindlustumine on usaldusnivoole positiivselt mõjunud. Võrreldes 1999. ja 2005. aastat, näeme usalduse tõusu nii teismeliste kui täiskasvanute seas, kuigi õpilastel on see olnud mõõdukam. Kui 1999. aastal olid õpilased täiskasvanutest positiivsemad, siis praeguseks on põlvkondadevahelised erisused vähenenud. Põlvkonnast olenemata usaldatakse politseid; õpilaste jaoks on kõige usaldusväärsem kohus, täiskasvanute jaoks aga kohalik omavalitsus. Isiklikud kokkupuuted ei näi 14-aastaste usaldushoiakute kuju-

nemisel mängivat rolli. Tõenäoselt pole enamikul olnud kogemust parteide ega ka kohtusüsteemiga, ometigi usaldab erakondi 25%, kohtuid aga 62% noortest. Erakonnad ongi ühtmoodi madala usaldusväärusega nii kogu täiskasvanute kui õpilaste jaoks. Kõige enam on aastatega langenud ajakirjanduse usaldusväärus. Õpilased usaldavad praegu ajakirjandust koguni vähem kui riigikogu. Vabariigi valitsuse puhul lahkneb aga täiskasvanute ja õpilaste toetus 2005. aastal tugevalt. Kuus aastat tagasi oli valitsus mõlema vastajakategooria jaoks vähe usaldatav, täna usaldab valitsust kogu elanikkonnast 51%, kuid VIII klassi õpilastest endiselt ainult 36%.

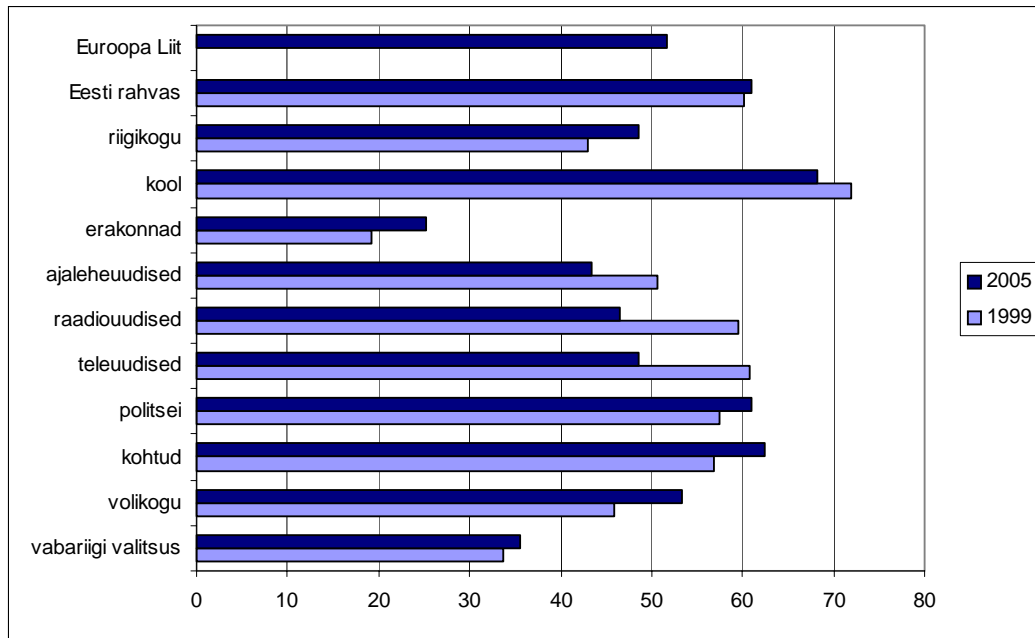
Tabel 4.4. Avalikkuse ja VIII klassi õpilaste usaldus erinevate võimuinstiitutsioonide vastu (% vastajaist, kes usaldab "alati" ja "mõnikord")

Allikad: IEA CivEd 1999; Riik ja Rahvas. Elanikkonna monitooring, 1999; CivEdEst 2005; Riik ja Rahvas 2004.

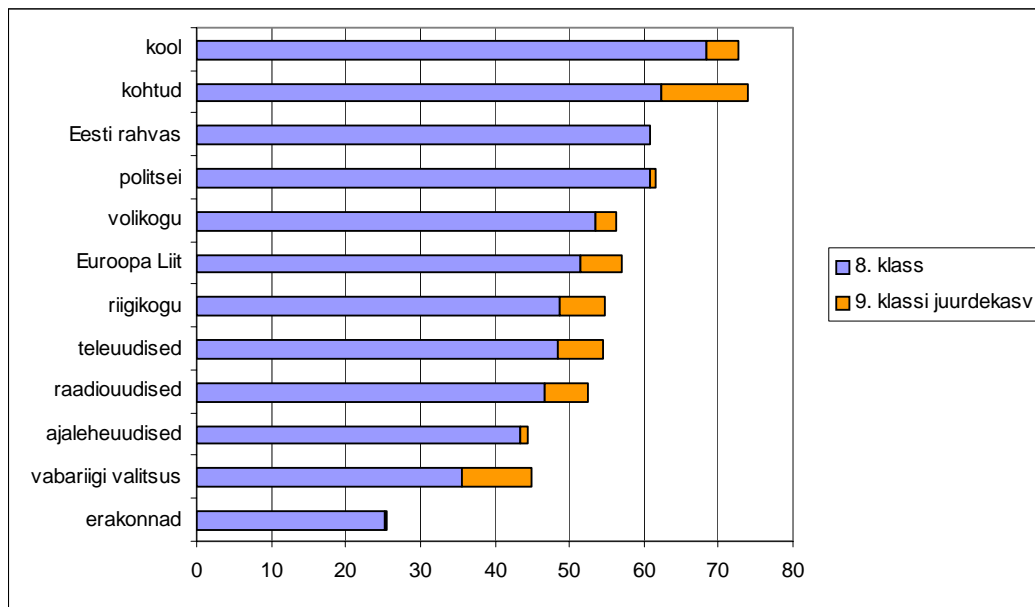
	1999		2004	2005
	avalikkus	õpilased	avalikkus	õpilased
Vabariigi valitsus	35	34	51	36
Kohalik omavalitsus		51	62	53
Riigikogu	35	43	48	49
Kohus	45	57	56	62
Politsei	35	58	60	61
Ajakirjandus		59	47	46
Erakonnad		22	26	25

Kodanikukasvatuse uuringu küsimustik sisaldas küsimusi ka niisuguste instiitutsioonide kohta, mida "Riik ja Rahvas" ei küsi, seepärast esitame allpool noorte usaldusnäitajad veel kord põhjalikumalt. Kahe küsitlusaasta võrdluses paistab silma, et toetus valitsemisinstitutsioonidele on kasvanud, usaldus kõigi meediakanalite vastu aga kahanenud. Mõnevõrra on kahanenud ka usaldus kooli vastu, kuigi see on õpilaste jaoks jätkuvalt kõige usaldusväärsem instiitutsioon (joonis 4.2.).

IX klassi hoiakud on mõnede valitsemisinstitutsioonide osas oluliselt positiivsemad kui VIII klassil. See puudutab kohtuid, vabariigi valitsust, riigikogu ja Euroopa Liitu. Kuna kõik need instiitutsioonid leiavad käsitlemist ühiskonnaõpetuse aines, siis võib eeldada, et parem informeeritus tõstab ka usaldust. Korrelatsioonianalüüs näitab, et teadmised ja usaldusnäitajad on tugevamini seotud valitsuse, kohtute ja ÜRO puhul; teadmiste ja erakondade usaldamise omavaheline seos on aga hoopis negatiivne. Mõningatel juhtudel (kohtud, ÜRO, valitsus) avaldab usaldusele positiivset mõju ka õpilaste vanus (mõõdetud kooliklassi tunnuse alusel).

Joonis 4.2. Usaldus instituutsioonide vastu (% vastajaist, kes usaldab “enamasti” või “alati”)

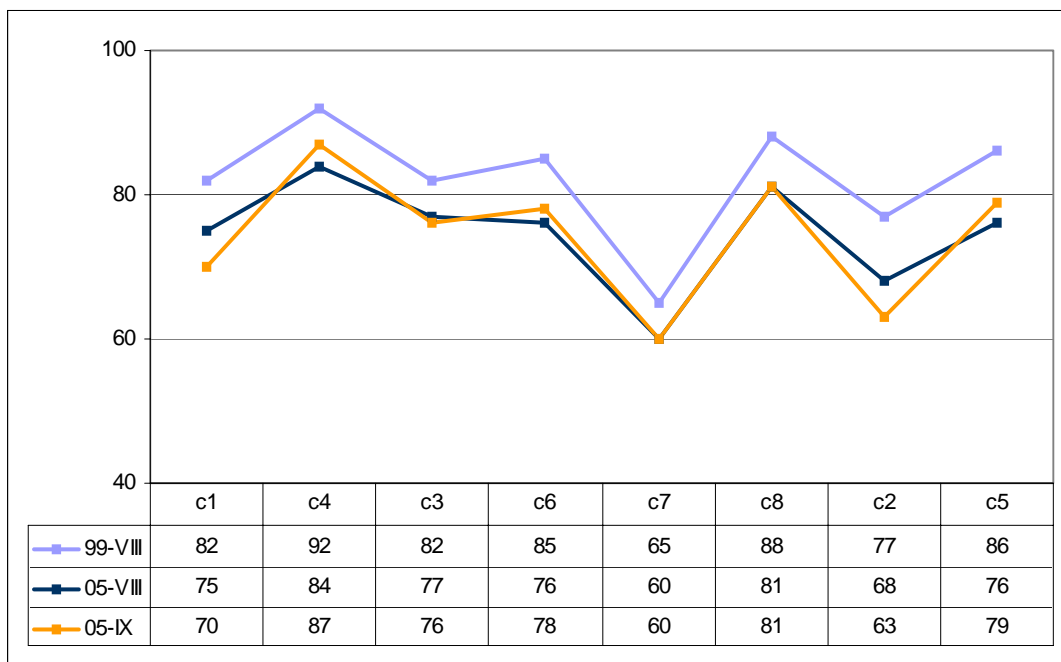

Joonis 4.3. Usaldus instituutsioonide vastu, 2005 (% vastajaist, kes usaldab “enamasti” või “alati”)

4.1.4. Valitsuse ülesanded

Õpilaste arusaamu valitsuse kohustustest analüüsisime tavapärase 4-pallise skaala abil. Vastajatel tuli avaldada arvamust selle kohta, kas üks või teine loetletud funktsioon peaks nende arvates olema valitsuse kohustus. Enamik väiteid oli IEA küsimustikku võetud Max Kaase juhitud Euroopa uurimisprojektist, millega analüüsiti täiskasvanute arusaamu valitsuse kohustusest ja heaoluriigi kohast tänapäeva Euroopas (Kaase, Newton 1995). Taolised uurimisinstrumendi "laenamised" võimaldavad jälgida pikemaajalisi trende ja võrrelda erinevate vastajakategooriate seisukohti.

Eesti 2005. aasta küsitlustulemused näitasid kahte iseloomulikku joont. Esiteks, Eesti noored omistavad valitsusele väga palju kohustusi. Kõigi pakutud 12 väite puhul arvas vähemalt 60% vastajaist, et see peaks "tõenäoliselt" või "kindlasti" olema valitsuse kohustus. Teiseks, valitsuse kohustusi käsitlevates väidetes osutus konsensus väga kõrgeks. Vaid küsimuses, kas valitsus peaks "vähendama erinevusi inimeste sissetulekus ja jõukuses", oli pooldajate ja vastaste osakaal võrdsem. Sarnastele tulemustele jõudsid Kaase ja Newton 1990. aastal seitsme Lääne-Euroopa riigi täiskasvanute seisukohti võrreldes. Nad järeldasid, et vaatamata erinevale ajaloole, riiklikule korraldusele ja rahvuslikele majandussüsteemidele, on eurooplastel kujunenud välja konsensuslik arusaam heaoluriigist ja avalikest teenustest (Kaase, Newton 1995). On huvitav märkida, et täiskasvanud lääne-eurooplastest pidas allpool loetletud kohustusi valitsusele kuuluvaiks keskmiselt üle 80% vastuist, mis ületab meie teismeliste näitaja.

Joonis 4.4. "Mis peaks olema valitsuse kohustus?" (% vastajaist, kes märkisid, et "tõenäoliselt" või "kindlasti" peaks see olema valitsuse kohustus).

Tabel 4.5. Väited valitsuse võimalike kohustuste kohta (joonise 4.4. legend)

Valitsuse kohustus peaks olema...
c1 garanteerida töö igaühele, kes seda soovib
c4 tagada vanuritele rahuldav elatustase
c3 anda igaühele üldist arstiabi
c6 tagada rahuldav elatustase töötutele
c7 vähendada erinevusi inimeste sissetulekus
c8 tagada kõigile tasuta põhiharidus
c2 hoida hinnad oma kontrolli all
c5 toetada tööstust nii, et see saaks areneda

Üksikutes hoiakutes pole aastatega toimunud olulisi muutusi, mida illustreerivad sarnase kujuga kõverad joonisel 4.4. Kõige suurema toetuse pälvivad valitsuse kohustused tagada rahuldav elatustase vanuritele (c4) ja tasuta põhiharidus igaühele (c8). Samas paistab silma, et praeguse VIII klassi arvamused sarnanevad rohkem praeguse IX klassiga kui eakaaslaste omadega kuus aastat tagasi. Seega mõjutavad noorte arusaamasid valitsuse ülesannetest koolivälised tegurid (massimeedia, üldine elujärg) rohkem kui formaalne ühiskonnaõpetus.

Mõnede poliitikeadlaste arvates korreleerub toetus valitsuse sotsiaal-majanduslikele funktsioonidele riigi makromajanduslike arengunäitajatega (Inglehart, Baker 2000). IEA CivEd andmed kinnitasid samuti, et maades, kus sisemajanduse kogutoodang elaniku kohta on madalam, on noorte poolehoid interventsionistlikule riigile suurem (Torney-Purta jt 2001). Eesti toetab seda reeglit n-ö vastupidises suunas – SKP kasvades vähenes toetus arusaamadele, et põhivastutust kodanike heaolu ja toimetuleku eest peaks kandma valitsus.

J. Torney-Purta (2001) märgib, et toetus, mida noored omistavad valitsusele, on ka ühiskonna ideoloogilistest traditsioonidest. Sotsiaalsel demokraatial rajanevates ühiskondades on toetus valitsuse majanduslikule rollile tugevam, liberaalse demokraatia traditsiooniga maades aga nõrgem. Kuigi Eesti puhul on problemaatiline rääkida ühe või teise ideoloogia selgetest traditsioonidest, analüüsisime siiski toetust valitsuse kohustustele koduse keele järgi. Analüüs näitas, et venelaste arusaamad riigi kohustustest heaolu tagamisel on kuue aastaga muutunud rohkem kui eestlastel. Vähenenud on venelaste toetus kõigile valitsuse kohustustele, kuigi erineval määral. Kahe küsitlusaasta vahel kahanes kõige enam toetus väidetele, et valitsus peaks garanteerima töö igaühele, kes seda soovib, hoidma hinnad kontrolli all ja toetama tööstust nii, et see saaks areneda. Teisest küljest peavad vene noored jätkuvalt valitsuse kindlaks kohustuseks vanurite elatustaseme kindlustamist ning üldist arstiabi kõigile (tabel 4.6.). Eesti ja vene noored on üpris ühel meelel selles, et valitsus ei peaks ilmtingimata vähendama erinevusi inimeste sissetulekus ja jõukuses; selle väite osas pole aastatega olulisi muutusi toimunud.

Maa- ja linnalaste hoiakutes valitsuse sotsiaal-majanduslikest kohustustest statistiliselt olulised erinevused puuduvad. Võttes arvesse asjaolu, et leibkondade sissetulekud maapiirkondades on madalamad kui linnas, võib erinevuste puudumist tõlgendada kui kaudset tõendit selle kohta, et majanduslik toimetulek noorte hoiakuid ei determineeri. Ideoloogilised ja normatiivsed traditsioonid näivad mängivat selles olulisemat rolli.

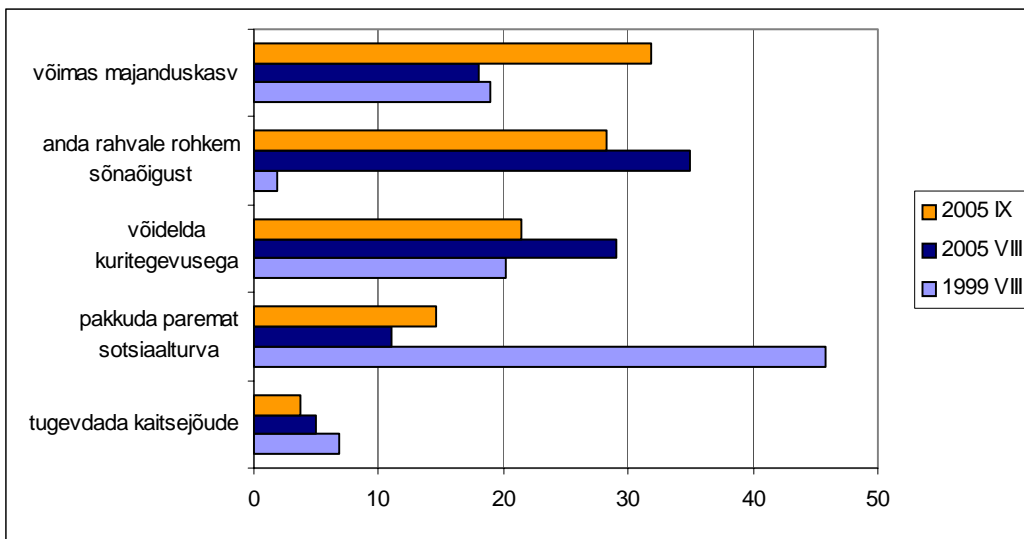
Tabel 4.6. "Mis peaks olema valitsuse kohustus?" (% vastajaist, kes arvas, et see peaks "tõenäoliselt" või "kindlasti" olema valitsuse kohustus); VIII klass, 1999, 2005

Väited	mitte-estlased		estlased	
	1999	2005	1999	2005
Tagada töö igapähele, kes seda soovib*	92	74	77	75
Tagada vanuritele rahuldav elatustase*	94	79	90	87
Anda igapähele üldist arstiabi*	93	80	76	77
Tagada rahuldav elatustase töötutele	89	73	82	78
Vähendada erinevusi inimeste sissetulekus	68	60	64	60
Hoida hinnad kontrolli all	87	69	72	67
Toetada tööstust nii, et see saaks areneda	87	70	86	78

Hoiakute arengu põhitendentsiks ongi olnud eesti ja vene noorte seisukohtade ühtlustumine. Kui 1999. aastal ilmsid statistiliselt olulised erinevused ($p < .001$) eesti ja vene keelt kõnelevate vastajate vahel kuue väite puhul kaheksast, siis kuus aastat hiljem oli selliseid väiteid jäänud vaid kolm (tabelis 4.6. märgitud *). Vene ja eesti noorte hoiakute lähenemise tendentsi on välja toonud ka J. Saarniit 1983. ja 1992. aasta andmeid võrreldes (Saarniit 2000). Niisiis on tõenäoliselt tegemist fundamentaalse ja ajaliselt püsiva arengutrendiga.

Üks suuremaid üllatusi kahe küsitlusaasta tulemustes oli noorte nägemuse muutumine riigi poliitilistest arenguprioriteetidest. 1999. aastal peeti vajadust anda rahvale rohkem sõnaõigust neid puudutavates küsimustes kõige vähemtähtsamaks, 2005. aastal aga vastupidi – kõige olulisemaks (tabel 4.7.). Märkimisväärselt on tõusnud ka majanduskasvu tähtsustamine, samas kui sotsiaalturva parendamine on oma prioriteetsuse kaotanud.

Tabel 4.7. "Mis järgnevatest poliitilistest eesmärkidest on Sinu arvates Eestile kõige tähtsam?" (% vastajaist)

Vanus (kooliklass) mängib prioriteetide seadmisel olulisemat rolli kui koolitüüp. Nii on VIII klassi jaoks õppekeelest olenemata väga tähtis “võidelda tõhusamalt kuritegevusega”, kuid IX klassi jaoks “tagada võimas majanduskasv”. Võimalik, et prioriteetide määramisel mängib rolli ka usaldus prioriteetfunktsiooniga seotud institutsiooni vastu. Mäletatavasti tõusis usaldus valitsuse vastu IX klassi õpilaste seas märgatavalt, samas kui politsei usaldusväärsus ei kasvanud peaaegu üldse.

Ainus prioriteet, mis diferentseerib eesti ja vene koolide õpilasi, on poliitiline demokraatia, kus toetus varieerub umbes kaks korda. Eesti koolide VIII klassi õpilastest leiab 41%, et rahvale tuleks neid puudutavates küsimustes anda rohkem sõnaõigust, vene koolide puhul pidas seda kõige olulisemaks arengueesmärgiks 23%.

Niisiis on kuue aastaga toimunud valitsuse ülesannete hindamisel olulised muutused. Selle muutuse põhisuunana võib nimetada monetaristliku mõtteviisi tugevnemist ümberjaotava paternalismi arvelt. Eriti märgatav on nihe monetarismi suunas vene õpilastel. Samas ei ole noorte väärtused orienteeritud küüniliselt neoliberaalsele ühiskonnale, vaid pigem moodsale heaoluriigile, mis väärtustab omavastutust ja tõhusust.

4.2. Suhtumine võrdsetesse võimalustesse

Demokraatia ei tähenda ainult kindlate reeglite järgi valitsemist, vaid ka inimõiguste laialdast aktsepteerimist ühiskonnaelus. Tänapäeval, kui demokraatlik valitsemiskorraldus on arenenud maades kristalliseerunud, on võrdsetest võimalustest saanud ühiskonna demokraatlikkuse tähtsaim mõõdupuu. Käesolev küsitlus pakub andmeid teismeliste hoiakutest rahvusvähemuste, immigrantide ning naiste võrdse kohtlemise suhtes.

4.2.1. Sugupoolte võrdõiguslikkus

Üldiselt suhtuvad noored sugupoolte võrdõiguslikkusse toetavalt. 87% VIII ja 90% IX klassi vastajaist nõustus sellega, et naistel peaksid olema meestega võrdsed õigused. Soolised erisused on kõikide selleteemaliste väidete puhul statistiliselt olulised ($p < .001$).

Noored toetavad võrdõiguslikkuse põhimõtet tööturul, ent Eesti reaalsel olukorda hindavad nad küllaltki kriitiliselt. 89% kõigist vastajaist pooldas seisukohta, et mees ja naine peaksid saama võrdse töö eest võrdset palka; 77% pole nõus, et kui töökohti napib, siis peaks need antama eeskätt meestele. Paraku pole reaalsuses naiste võrdsed võimalused tööturul kolmandiku noorte arvates tagatud. 29% neist on seisukohal, et tänases Eestis on naistel vähem šansse saada head tööd kui meestel, mis on 5% kõrgem kui 1999. aasta näitaja.

Suhtumine naiste poliitilisse osalusse on mõnevõrra vastuoluline. Vaid 15% ei poolda naiste ja meeste võrdset kandideerimist parlamenti ja osalemist valitsuses. Samas arvab 37% vastajaist (sh 50% poistest), et mehed on poliitilise liidri ametiks paremini ette valmistatud kui naised. Niisiis võiksid naised poliitikas olla küll, kuid juhtivatel kohtadel kujutatakse siiski ette pigem mehi. Vaatamata ülaltoodud statistikute enam kui kahekordsele erisusele, on teismeliste hoiakud naiste osalemise kohta poliitikas selgelt tolerantsemad kui reaalne sooline proportsioon riigikogus ja kohalikes volikogudes. (2003. aastal valitud riigikogus on naisi 21%, 2005. aastal valitud volikogudes 30%).

Võrrelda noorte ja täiskasvanute hoiakuid naiste poliitilise osaluse kohta on üpris keeruline, sest läbiviidud küsitlused erinevad oluliselt. Eesti Avatud Ühiskonna Instituudi 2003. aasta soolise võrdõiguslikkuse monitooringust selgus, et poolte küsitletud meeste jaoks pole sooline proportsioon otsustuskogudes tähtis; vaid 19% neist arvas, et naised võiksid olla rohkem valitsuses, ning 12%, et linnapeade ja vallavanemate hulgas (tsit. Sotsiaalsektor arvudes 2004). Nagu 14–15-aastaste noorte, nii on ka täiskasvanute puhul toetavate hoiakutega vastajate protsent tugevalt diferentseerunud sõltuvalt vastajate soolisest kuuluvusest.

Soolise võrdõiguslikkuse küsimused näitasid varieeruvust ka kooli asukoha ja õppekeele järgi. Eesti koolide, eriti linnakoolide õpilased toetasid naiste võrdõiguslikkust enam kui vene koolide lapsed (tabel 4.8.). Nii naiste poliitiliste õiguste kui tööturualaste õiguste puhul osutusid erinevused statistiliselt olulisteks. Kõige suurem lahknevus on naiste õiguste hindamisel sellises olukorras, kus töökohti napib. Vene linnakoolide õpilastest pooldab koguni 38% arvamust, et siis peaks meestel olema tööle rohkem õigust kui naistel. Eesti tööturu tegeliku olukorra hindamisel on koolitüüpide erisused väiksemad ning statistiliselt ebaolulised.

Tabel 4.8. Hoiakud soolise võrdõiguslikkuse küsimustes koolitüüpide lõikes (% vastajaist, kes olid väitega “nõus” või “täielikult nõus”); VIII + IX klass, 2005
Statistiliselt ebaolulised korrelatsioonid on jäetud märkimata.

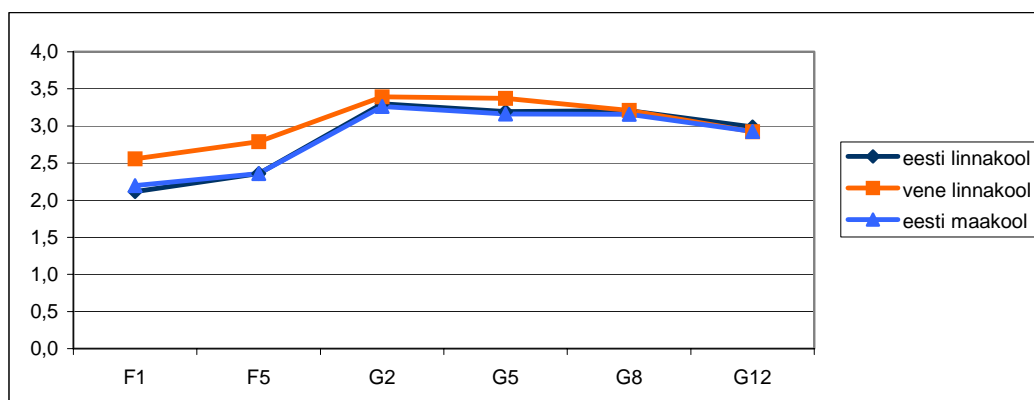
Väide	Olulisus-nivoo	Eesti linnakool	Vene linnakool	Eesti maakool
Naised peaksid kandideerima parlamenti ja osalema valitsuses võrdselt meestega	.001	91	87	89
Naised peaksid jääma poliitikast kõrvale (neg.)	.000	8	12	10
Mehed on poliitilise liidri ametiks paremini ette valmistatud kui naised (neg.)	.000	32	48	35
Mees ja naine peaksid saama võrdset palka, kui nad töötavad samadel ametikohtadel	.000	93	83	90
Kui töökohti pole piisavalt, on meestel rohkem õigust tööle kui naistel (neg.)	.000	15	38	20
Naistel on meie maal vähem võimalusi saada head tööd kui meestel	-	28	30	29

1999. aasta tulemused näitasid olulist erinevust hoiakutes soolise võrdõiguslikkuse suhtes olenevalt vastaja saavutustasemest. Kõrgema saavutustasemega õpilased toetasid võrdõiguslikkust oluliselt enam. 2005. aasta andmete analüüs kinnitas selle väite paikapidavust. Ühtlasi ilmnas, et just teadmiste tase, aga mitte kooliklass (VIII või IX) omab tugevamat ning olulisemat seost soolise võrdõigus-

likkuse hoiakutega. Näiteks ei muutu järgmisse klassi jõudmisega hoiakud selles, kas mees ja naine peaksid saama võrdset palka ja kas mehed on paremad poliitilised liidrid. Tõenäoselt ei puudutata neid teemasid ühiskonnaõpetuse tundides sedavõrd, et aine läbimine hoiakute muutumise kaasa tooks.

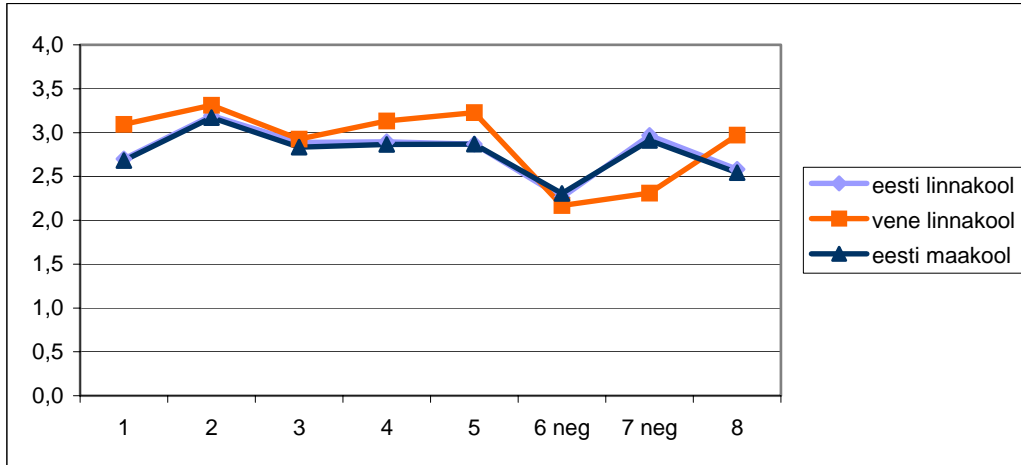
4.2.2. Immigrantide ja rahvusvähemuste õigused

Rahvusvähemuste õiguste osas kujunesid vene koolide õpilaste hoiakud ootuspäraselt toetavamaks kui eesti koolides (joonis 4.6). Erinevalt soolise võrdõiguslikkuse väidetest on rahvusvähemuste puhul suurema lahknevusega just hinnang tegelikule olukorrale (tunnused F1 ja F5 joonisel 4.5). Eesti maa- ja linnakoolide õpilastest ei nõustu enamik seisukohaga, et teatud rahvusgruppidesse kuuluvatel lastel ja täiskasvanutel on meie maal vähem võimalusi saada head haridust või tööd. Vene koolides oli mittenõustujaid kahe väite puhul vastavalt 47% ja 35%. Siiski on hoiakud eestlaste ja mitte-eestlaste vahel pigem sarnased, kahes väites kattuvad need täiesti. Nii on kõik teismelised nõus sellega, et “kool peaks õpetama lapsi kõigist rahvusrühmadest lugu pidama” (G8) ning et “kõigi rahvusrühmade esindajaid tuleks julgustada kandideerima valimistel” (G12).

Joonis 4.5. Suhtumine rahvusvähemuste õigustesse (VIII+IX klass, 2005); keskväärtused 4-pallisel skaalal, kus “1” – pole üldse nõus ja “4” – täielikult nõus.

Hoiakutes immigrantide suhtes on teismelised rohkem kahevahel (mõnede väidete puhul vastas umbes 10% “ei tea”). Kõige keerulisem on noortel võtta seisukohta selles, kas immigrantide suur hulk ei muuda riigi ühtsuse hoidmist keeruliseks ning kas kõik riigid peaksid võtma vastu sõja- ja poliitilisi põgenikke. Nende kahe väite osas lahknevad eesti ja vene koolide õpilaste hoiakud kõige enam (tunnused 7 ja 8 joonisel 4.6.).

Joonis 4.6. Suhtumine immigrantide õigustesse (VIII+IX klass, 2005); keskvaartused 4-pallisel skaalal, kus “1” – pole üldse nõus ja “4” – täielikult nõus

Õpilasi, kes leiavad, et immigrantidel peaks olema keelatud osaleda poliitikas (tunnus 6 joonisel 4.6), on ligi kaks korda rohkem (30%) kui neid, kes ei pooldanud naiste tulekut poliitikasse. Siiski tähendab ka see näitaja, et enamik Eesti noorukeid pooldab sisserännanute poliitilisi õigusi. Samas peavad Eesti 14–15-aastased residentsust ning asukohamaa kultuuri ja keele aktsepteerimist tähtsaks kriteeriumiks immigrantidele hääleõiguse andmisel. Oluline on rõhutada, et ka vene noored peavad seda samavõrra oluliseks (tunnus 3 joonisel 4.6.). Niisiis ei erine eestlaste ja venelaste hoiakud suhtumises immigrantide õigustesse ja kohustustesse, vaid ohtudesse, mida sisseränne kaasa tuua võib. Eestlased hindavad ohupotentsiaali kõrgemaks kui venelased, mida võib seletada nii erineva poliitilise kultuuriga kui ka erineva suhtega Eesti rahvusriiki. Näiteks arvab 76% eestlastest, et “suur immigrantide hulk riigis muudab keeruliseks riigi ühtsuse ja isamaalisuse hoidmise”, vene koolide puhul on sama näitaja 39%.

4.2.3. Võrdsed võimalused saada haridust

Vastupidiselt avalikkuses palju kritiseeritud haridusvõimaluste süvenevale ebavõrdsusele, on noorte hoiakud kuue aastaga muutunud optimistlikumaks. Kui 1999. aastal leidis 53%, et “vaestest peredest lastel on teistest vähem võimalusi saada keskharidust”, siis 2005. aastal oli sama näitaja 42%. Ka maalaste olukord ei ole hinnangute järgi halvenenud. 1999. aastal nõustus väitega “maalastel on Eestis vähem võimalusi saada keskharidust” 44%, nüüd aga 42% küsitletutest.

Nagu kuus aastat tagasi, tunnetavad ka nüüd ebavõrdsust hariduse omandamisel kõige teravamalt vene koolide noored. Nendest 59% arvab, et vaestel lastel, ja 64%, et maalastel on halvemad võimalused keskhariduse saamiseks. Väärivad esiletõmmata, et maalaste diskrimineerimist haridussüsteemis usub oluliselt enam linna- kui maalapsi. Maalastest nõustus sellesisulise väitega vaid kolmandik,

vene linnakoolide lastest aga kaks kolmandikku. Linnalaste hoiak võib olla mõjutatud massimeedia kuvandist, teisalt võivad maalapsed hinnata tegelikkust ka natuke “roosamates toonides”.

Aastatega pole hoiakud sotsiaalse võrdõiguslikkuse osas peaaegu üldse muutunud, võib rääkida vaid paariprotsendisest toetuse tõusust. Üldjoontes suuri lahknevusi linna- ja maalaste või eestlaste ja mitte-eestlaste vahel ei ole, samuti ei erine omavahel VIII ja IX klassi näitajad. Ainsana oli märgatav vahe VIII ja IX klassi vahel põgenike vastuvõtmise küsimuses – rahvusvaheliste asjade tajumine paraneb IX klassi kevadeks märgatavalt, mis muudab ka hoiakud tolerantsemaks. Üllatavaks võib pidada seda, et suhtumises naiste võrdõiguslikkusesse erinevad vene ja eesti koolide õpilaste hoiakud omavahel rohkem kui suhtumises rahvusvähemuste õigustesse. Esimesel juhul on vene koolide õpilaste seisukohad vähem toetavad ning erinevused eesti eakaaslastega statistiliselt olulised. Rahvusvähemuste ja immigrantide õigustesse suhtutakse pigem ühtemoodi ja hoiakud lahknevad vaid üksikutes konkreetsetes väidetes. Ükski erinevus ei osutunud statistiliselt oluliseks.

4.3. Identiteetidid

4.3.1. Arusaamad kodanikurollist

Rubriik, mille põhjal analüüsiti noorte ettekujutusi kodanikurollist demokraatias, kandis tiitlit “Hea (korralik) kodanik”. Mitmed väited korraliku kodaniku omaduste või teguviiside kohta pärinevad IEA 1971. aasta kodanikukasvatuse uuringust (Torney, Oppenheim, Farnen 1975). Ühest küljest võimaldab see jälgida hoiakute evolutsiooni pikemas ajalisel perspektiivis, kuid teisalt on vanade mõõdikute kasutamine kutsunud esile ka kriitikat. Mitmed teadlased on seisukohal, et tänapäeval on arusaamad kodanikurollist kõvasti muutunud ning klassikalised poliitilised tegevused, nagu valimas käimine või kuulumine erakonda, pole enam korraliku kodaniku atribuudiks.

IEA 1999. aasta CivEd uuringus töötati välja kaks kodakondsuse mudelit. Konventsionaalse kodakondsuse mudel mõõdabki toetust n-ö traditsioonilistele kodanikurollidele, mittekonventsionaalse kodakondsuse mudel aga toetust kodanikualgatusele ja rohujuuretasandi tegevustele. Neid mudeleid rakendasime ka Eesti 2005. aasta andmetele. Alustuseks uurisime aga seda, kui suur konsensus valitseb teismelistel korraliku kodaniku karakteristikute osas.

Ettekujutuses kodanikurollist on noorte arvamused üksmeelsemad kui demokraatia põhijoonte puhul. 7 küsimuses 15-st ületas teatud omadust kas oluliseks või mitteoluliseks pidanud vastajate osakaal 70% ning seisukoha mitteomajaid oli alla 5%. Kõigi väidete puhul oli kas pooldava või tõrjuva seisukohaga vastajate osakaal üle 50%. Meenutagem, et demokraatia üldpildi puhul puudus konsensus koguni üheksa väite puhul (joonis 4.1.). Iseenesest on need tulemused mõistetavad, sest demokraatia on mitmetahulisem kontseptsioon kui kodakondsus.

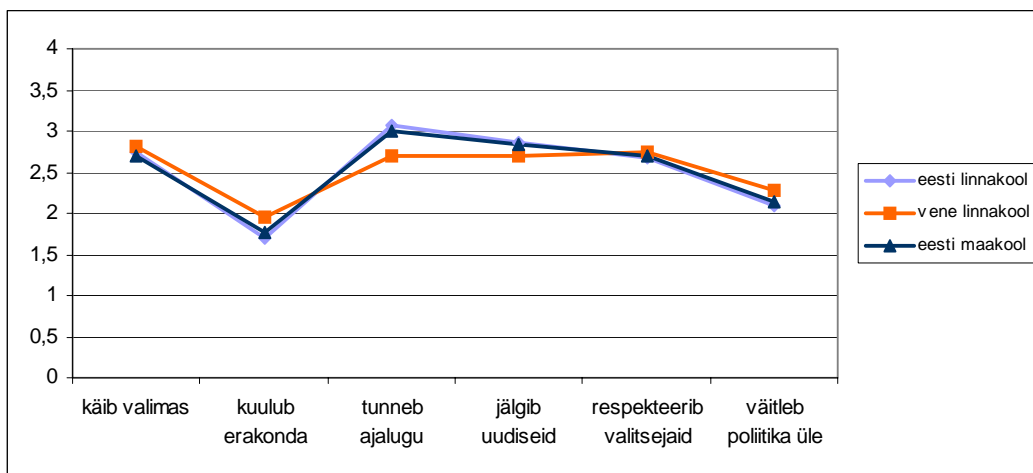
Tabel 4.9. Kõrge konsensusega olulised hea kodaniku karakteristikud; % vastajaist, kelle arvates need omadused on "üpris tähtsad" või "väga tähtsad"

Korraliku kodaniku jaoks ON tähtis...	VIII kl 1999	VIII kl 2005	IX kl 2005
täita seadusi	90	93	94
teha kõvasti tööd	79	83	83
teenida sõjaväes, et kaitsta kodumaad	79	77	83
osaleda ettevõtmistes, mis toovad kasu kodukoha inimestele	78	73	73
tunda oma maa ajalugu	69	71	76
mitte täita seadust, mis rikub inimõigusi	76	75	81

Tabel 4.10. Kõrge konsensusega ebaolulised hea kodaniku karakteristikud; % vastajaist, kelle arvates need omadused on "üpris tähtsusetud" või "pole tähtsad"

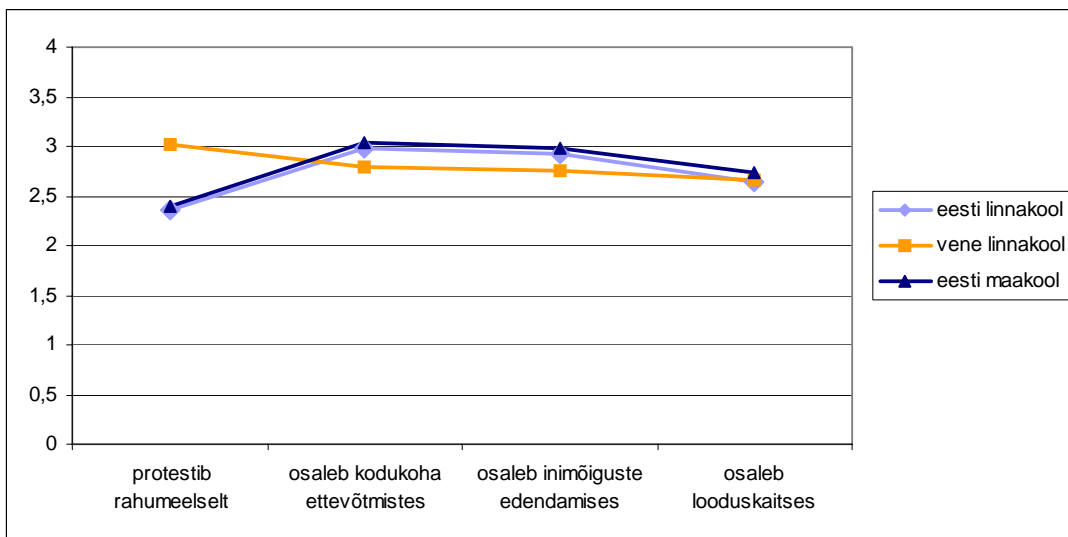
Korraliku kodaniku jaoks EI OLE tähtis...	VIII kl 1999	VIII kl 2005	IX kl 2005
kuuluda mõnda poliitilisse parteisse	76	81	84
osaleda poliitilistes diskussioonides	60	62	64

Konventsionaalse kodakondsuse mudel sisaldab kuut väidet osalemise kohta klassikalise esindusdemokraatia aktsioonides (hääletamine, kuulumine erakonda, informeeritus, ajaloo tundmine, osalus diskussioonides, respekt võimukandjate vastu). Toetus sellele mudelile jäi 4-pallise skaala keskväärtuse lähedale (viie faktori keskmine 2,5). Suuri või ootamatuid erinevusi eesti ja vene koolide õpilaste vahel ei olnud. Ajaloo tundmine, mis meie oludes seostub pigem patriotismi kui kodanikurolliga, leiab vene õpilaste hulgas väiksemat toetust, muus osas on hoiakud ühtlased (joonis 4.7). Koduse keele alusel on erinevused siiski olulised kõiges, v.a valimas käimine ja võimukandjate respektseerimine, samas kui koolitüüpide vahel olulisust ei ilmne.

Joonis 4.7. Toetus konventsionaalse kodakondsuse mudelile koolitüüpide lõikes; keskväärtused 4-pallisel skaalal, kus 1 – "pole tähtis" (korraliku kodaniku atribuut), 4 – "väga tähtis" (korraliku kodaniku atribuut); VIII+IX klass, 2005

Mittekonventsionaalse kodakondsuse mudel sisaldab nelja väidet kodanikuühikonna tegevuste kohta (osalemine rahumeelsetel protestiüritustel ja kohalikes ettevõtmistes, inimõiguste ja loodushoiu edendamine). Toetus sellele kodakondsusmudelile on oma intensiivsusest natuke tugevam võrreldes eelmise, konventsionaalse kodakondsuse mudeliga (nelja faktori keskmine 2,8). Lisaks on erinevused koduse keele ja isegi koolitüüpide lõikes olulised kõiges, v.a suhtumises looduskaitse-alastes tegevustesse. Üks faktor diferentseerib eesti ja vene koolide õpilasi eriti tugevalt. Nii nõustub vene linnakoolide lastest 78,6% sellega, et hea kodaniku jaoks on tähtis “võtta osa rahumeelsest üritusest, protestimaks seaduse vastu, mis tundub ebaõiglane”, eesti koolide puhul on sama näitaja 46,8%.

Joonis 4.8. Toetus mittekonventsionaalse kodakondsuse mudelile koolitüüpide lõikes; keskväärtused 4-pallisel skaalal, kus 1 – “pole tähtis” (korraliku kodaniku atribuut), 4 – “väga tähtis” (korraliku kodaniku atribuut); VIII+IX klass, 2005

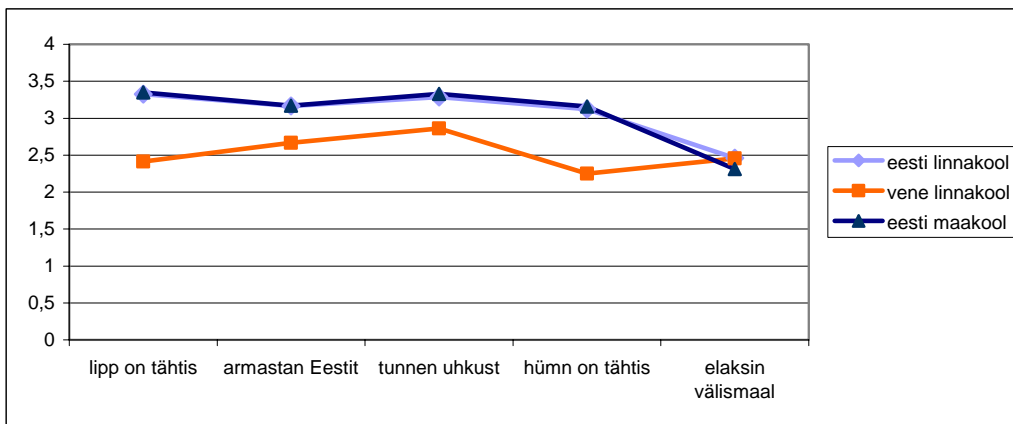
1999. ja 2005. aasta võrdluses on peamiseks muutuseks kahanev toetus konventsionaalse kodakondsuse mudelile (tabel 4.11.). Kuus aastat tagasi oli see mõnevõrra populaarsem kui mittekonventsionaalne mudel, ent tänaseks on olukord vastupidine. Oluline on märkida toetuse kahanemist kõigi koolitüüpide lõikes, mis tänaseks on võrdselt madal nii linna- ja maa- kui eesti ja vene koolides. Mittekonventsionaalse mudeli puhul on varieeruvus aastatega küll vähenenud, ent siiski veel olemas. Paraku ilmneb, et ühtlustumine toimus vene koolide õpilaste kahanev toetus tõttu. Sugu ja kooliklass ei mõjuta toetust ühele või teisele kodakondsusmudelile. Need tulemused viivad järeldusele, et formaalse ühiskonnaõpetuse efekt kodaniku kasvatamisel on minimaalne, et mitte öelda negatiivne. Kognitiivsele kompetentsusele orienteeritud õpetamine pole suutnud tugevdada noorte hoiakuid kodaniku kui aktiivse toimija suhtes.

Tabel 4.11. Toetus konventsionaalsele ja mittekonventsionaalsele kodakondsuse mudelile; keskvärtused 4-pallisel skaalal, kus 1 – “pole tähtis” (korraliku kodaniku atribuut), 4 – “väga tähtis” (korraliku kodaniku atribuut); VIII+IX klass 2005, VIII klass 1999

	Konventsionaalne kodakondsus		Mittekonventsionaalne kodakondsus	
	1999	2005	1999	2005
Eesti linnakool	3,1	2,5	2,8	2,7
Vene linnakool	3,0	2,5	3,0	2,8
Eesti maakool	3,0	2,5	2,8	2,8

4.3.2. Patriotism

Austuse kasvatamine riigi sümbolite vastu on ilmselt kodanikuõpetuse üks vanemaid funktsioone valitsemisrežiimist olenemata. Selgelt väljendatud austust oma riigi lipu ja hümnis suhtes on ikka peetud eduka sotsialiseerimisprotsessi näitajaks. Teisalt on rahvuslikud sümbolid tähtis poliitilise kultuuri komponent, mistõttu nende tunnetus kujuneb pika aja jooksul ning ei allu kergesti-kiiresti muutustele.

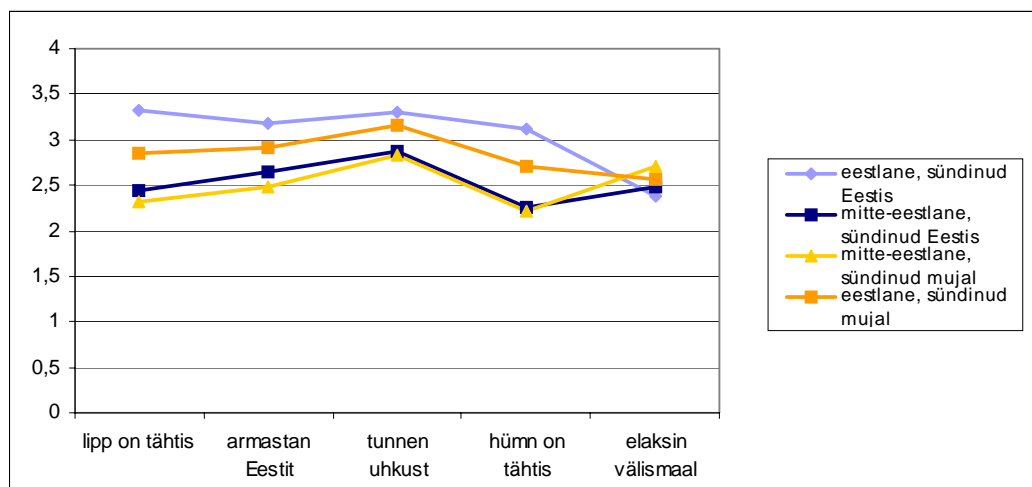

Joonis 4.9. Hoiakud Eesti riigi sümbolite suhtes koolitüüpide lõikes; keskvärtused 4-pallisel skaalal, kus 1 – “pole üldse nõus” ja 4 – “täielikult nõus”; VIII+IX klass, 2005

Kultuurikomponentide resistentsust ning jäikust kinnitavad ka olulised erinevused eesti ja vene koolide õpilaste vahel (joonis 4.9.). Traditsiooniliste rahvusriigi sümbolite – lipu ja hümnis – puhul on eesti ja vene õpilaste hoiakud enim lahknevad. Eesti hümnis peab tähtsaks 83% eesti ja vaid 38% vene koolide IX klasside õpilastest. Aastatega pole vene ja eesti õpilaste hoiakud lähenenud. Samas pole väites “ma eelistaksin alaliselt elada mõnes teises riigis” eesti ja vene koolide õpilaste seisukohtades vahet. Selgus, et oluline osa noortest ei näe oma tulevikku seotuna Eestiga. Koguni 44% teismelisi eelistaks alaliselt elada mõnes teises riigis.

Sealjuures on kasvanud just vene noorte huvi Eestist lahkuda. Kui 1999. aastal soovis vene noortest teise riiki elama minna 28% (eestlastest 40%), siis tänaseks on rühmade vahel vaid paariprotsendiline erinevus. Jõudmine põhikooli lõpu-klassi pole noorte lahkumisplaane oluliselt suurendanud, välja arvatud maakoolide lapsed, kus IX klassis on minekuvalmidus tõusnud 5% võrra. Teadmiste tase ei avalda lahkumissoovile arvestatavat mõju ($r = .033^*$), küll aga on see seotud usaldusnäitajatega. Need, kes usaldavad vähem valitsemisinstitutsioone, massimeediat ja avalikkust, on rohkem minekuvalmis ($r = -.131^{**}$).

Huvitava kombel avaldab sünnikohafaktor eestlaste ja mitte-eestlaste patriotilistele hoiakutele erinevat mõju. Mitte-eestlaste puhul pole tähtsust sellele, kas vastaja sündis Eestis või välismaal, eestlaste puhul on see aga oluline. Eestis sündinud eestlaste rahvuslikud tunded on tugevamad (joonis 4.10).

Joonis 4.10. Hoiakud Eesti riigi sümbolite suhtes vastajate sünnikoha järgi; keskvärtused 4-pallisel skaalal, kus 1 – “pole üldse nõus” ja 4 – “täielikult nõus”; VIII+IX klass, 2005

4.3.3. Ühtekuuluvustunne

Tänapäeva postmodernses maailmas ei pruugi rahvustunne olla ainsaks või peamiseks identiteediks. Ühest küljest võivad tugevneda kosmopoliitsed väärtused ning inimesed tunnevad end eeskätt maailmakodanikena või eurooplastena. Teisalt on ebakindlas nüüdisühiskonnas uue atraktiivsuse omandanud lähiümbrus ja kohalikud kogukonnad.

Käesolevas uuringus paluti vastajatel valida, kas nad tunnevad tugevaimat seost mõne Eesti piirkonnaga, Eestiga tervikuna, Põhjamaadega, Euroopaga või kogu maailmaga. Selgus, et VIII ja IX klassi vahel muutusi pole, küll aga erinevad eesti ja vene, maa- ja linnalapsed. Vene koolide õpilastele on seotus kodulinnaga eestlastega võrreldes vähetähtis, samas tunnevad nad oluliselt suuremat ühtekuuluvust Euroopaga ja maailmaga. Aastatega on vene noorte kosmopoliitsus tugevnenud – 1999. aastal tundis end Euroopa ja maailmaga seotuna 22%, 2005. aastal aga kaks korda niipalju

vastajaid. Eestiga seotud identiteedid on vastavalt nõrgenenud. Seega pole mitte-eestlaste kõrgem lahkumisvalmidus tingitud rahulolematusest eluga Eestis, vaid pigem nõrgast samastumistundest. Uuringuandmed kummutasid ka suhteliselt levinud müüdi Eesti kultuurilisest seotusest Põhjamaadega. Põhjamaaine identiteet noortele omane ei ole – kõikides kategooriates märkis seda vastust alla 4%. Väärrib märkimist, et sarnased võõristavad hoiakud valitsevad ka Rootsi noorukite hulgas, kes tajuvad Baltimaid sama kaugetena kui moslemi- ja Aafrika riike (Hjern 2005).

Tabel 4.12. “Millega tunnend end kõige tihedamalt seotud olevat?”, % vastajaist (IX klass, 2005)

	Linna või asulaga, kus elan	Eestimaa osaga, kus elan	Eestimaaga	Euroopaga	Kogu maailmaga
Eesti linnakool	45	11	26	7	8
Vene linnakool	32	9	18	27	13
Eesti maakool	55	15	17	6	6
Keskmine	44	11	21	13	9

4.4. Hoiakute põhitrendid ja determinandid

Hoiakute mõjurid on kompleksed ja mitmetahulised. Kõrvuti kooli kui sotsialiseerimiskulleriga avaldavad nende kujunemisele mõju ka inimese individuaalsed ja kodused karakteristikud ning ühiskonna makromuutused ja poliitiline kultuur.

Eesti ühiskonna areng näib olevat mõjutanud eeskätt turumajandusega seotud hoiakuid, nagu riigi vastutus kodanike majandusliku toimetuleku, tööturu ja majanduse arendamise osas. Hoiakute muutumise üldist suunda võiks iseloomustada kui liikumist monetarismi või vähemalt sotsiaalliberalismi suunas. Märkatavam on see nihe vene koolide õpilastel, kes kuus aastat tagasi toetasid tugevamalt ümberjaotava ja sekkuva ühiskonna mudelit. Just majandusküsimustes ühtivad eesti ja vene noorte hoiakud täna kõige enam. Poliitilise demokraatia valdkonnas on vene noorte hoiakud natuke reserveeritumad, mida väljendavad madalam usaldus institutsioonide suhtes ja langev toetus konventsionaalsele kodanikukäitumisele. Mõningastele erinevustele vaatamata ühtib eesti ja vene, linna- ja maanoorte ning poiste ja tüdrukute arusaam kodanikurollidest väga olulisel määral. Peamiseks probleemiks näib aga saavat vähenev toetus aktiivsele kodanikurollile tervikuna, mis käib kõikide vastajakategooriate ja mõlema kodanikumudeli kohta.

Majanduse ja poliitilise demokraatia kõrval joonistub välja kolmas valdkond, kus hoiakud näitavad jäikust ja resistentsust. Aastatega pole toimunud olulisi muutusi soolist võrdõiguslikkust ja patriotismi puudutavates valdkondades; püsima on jäänud ka olulised erinevused eesti ja vene koolide õpilaste seisukohtades. Eesti linna- ja maakoolid sarnanevad siin omavahel rohkem kui eesti ja vene linnakoolid.

Tervikuna võib järeldada, et hoiakud on tugevamini muutunud nendes ühiskonna valdkondades, kus areng on olnud kuue aastaga kiirem (nt majandus, ühiskonna avatuse suurenemine).

Hoiakute individuaalsete determinantide analüüsiks sisaldas andmebaas mitmeid tunnuseid. Paraku ei avaldanud mitmed neist olulist mõju mitte üheski valdkonnas. Sellisteks irrelevantseteks teguriteks osutus inimeste arv kodus, telerivaatamisele ja Internetile kulutatav aeg, õpilasnõukogus osalemine ning vastaja vanus. Mõju omavateks teguriteks on teadmiste tase ja plaan haridusteed jätkata, vanemate haridustase, aga ka aktiivne ühine vaba aja veetmine. Olulist mõju avaldavad faktorid on esitatud tabelis 4.13, seostatuna nelja hoiakute indeksiga. Indeksid koondavad endasse üksikfaktoreid järgmistest valdkondadest:

- usaldus valitsemisinstitutsioonide vastu;
- valitsuse sotsiaalmajanduslikud funktsioonid;
- positiivsed hoiakud immigrantide suhtes;
- hea kodaniku parameetrid (ühendab konventsionaalse ja mittekonventsionaalse kodaniku mudelid).

Kõik indeksid saavutasid statistiliselt aktsepteeritava usaldusväärsuse ($\alpha > .71$), täpsemalt on indeksite parameetrid toodud lisa 3.

Tabel 4.13. Hoiakute peamised mõjutajad, Pearson r. (toodud vaid seosed, mis on olulised nivool .00), 2005

	Usalduse indeks	Valitsuse kohustuste indeks	Kodaniku-indeks	Immigrantide indeks
Teadmiste indeks	.182	.256	.219	.243
Ema haridus ²	.092	.058	.131	.097
Plaan koolis käia	.051	.104	.127	.163
Ajaleht kodus	.057	-	.039	-
Eesti keel kodus	.109	-	-	-.169
Õhtuti väljas	-.066	-.067	-.062	-
Org. osalemise sagedus	.111	.072	.125	.096

Nagu tabelist nähtub, seostub kõigi hoiakutega enim teadmiste tase, aga ka teised hariduslikud faktorid. Mida kõrgem on vastaja saavutustase ja soov jätkata õpinguid ning mida kõrgem on tema vanemate haridustase, seda intensiivsemad on tema demokraatlikud hoiakud. Nad usaldavad valitsemisinstitutsioone rohkem, suhtuvad tolerantsemalt immigrantidesse, on valmis võtma aktiivset kodanikurolli.

Lisaks kultuurilisele kapitalile mängib demokraatlike hoiakute kujunemisel positiivset rolli ka sotsiaalne kapital. Õpilased, kes osalevad aktiivselt noorteorganisatsioonides, klubides või ringides, omavad kõrgemat usaldust institutsioonide vastu ning toetavad aktiivse kodaniku ideaali. Peamine negatiivne faktor – õhtune

² Isa haridus avaldas sarnast, kuid nõrgemat mõju, seetõttu on tabelis esitatud vaid ema haridus

ringihulkumine – on oma aastatega mõju säilitanud. Need, kes viibivad koolipäevadel sageli kodust väljas, on madalama usaldusnivooga, ei hooli valitsuse kohustustest ega kodaniku rollist. Meenutagem, et õhtune ringihulkumine andis negatiivse korrelatsiooni ka saavutustasemega.

Rahvustunnus, mida mõõtsime koduse keele alusel, omab tähtsust kahe indeksi puhul. Kodudes, kus räägitakse eesti keelt, on lastel kõrgem usaldus valitsemisinstiitutsioonide vastu; kodudes, kus ei räägita eesti keelt, ollakse tolerantsemad immigrantide vastu. Samas mõjutab teadmiste tase suhtumist immigrantidesse tugevamalt kui rahvuslik kuuluvus. See järeldus kattub Hjermi omaga, kes leidis negatiivse seose Rootsi teismeliste teadmiste taseme ja ksenofoobia vahel (Hjerm 2005).

Kuigi tehtud analüüs valgustab teatud määral faktoreid, mis noorte hoiakuid mõjutavad, jäävad paljud mõjurid siiski avastamata. Ükski testitud muutujatest ei avaldanud hoiakute kujunemisele domineerivat mõju. Isegi teadmiste tase, mis osutus neist tugevaimaks, seletas maksimaalselt vaid 24% hoiakute varieeruvusest (immigrantide ja valitsuse kohustuste puhul). Teiste hoiakute juures jäi testitud faktorite mõjujõud veelgi väiksemaks. Niisiis tuleb jätkata uuringuid, mis aitaksid seletada näiteks kodanikurollide kujunemist. Niikaua, kui nende determinandid jäävad varjatuks, on ka ebaõiglane nõuda, et kodanikuharidus tõhusalt aktiivset kodanikkonda kujundaks.

5. PLANEERITAV JA REALISEERITUD KODANIKUOSALUS

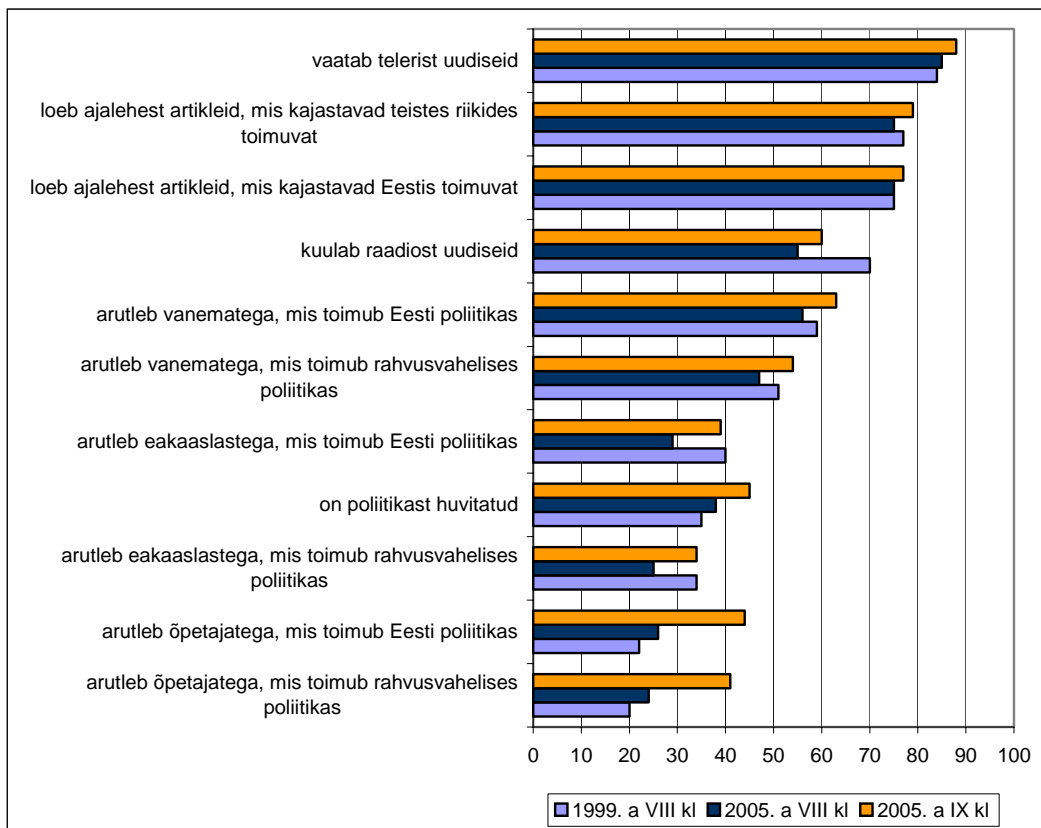
Noortel, kes pole veel hääleõiguslikud, on võimalused poliitiliseks osaluseks piiratud. See asjaolu tingib ka analüüsi spetsiifika. Esiteks tuleb poliitilise käitumise vorme analüüsida peamiselt hoiakute kaudu, küsides, mida noored täiskasvanud kodanikena teeksid. Teiseks on analüüsi mõttekas kaasata ka n-õ propoliitilised rohujuuretasandi osaluse vormid. Poliitikale tunnuslik institutsionaalne raamistus ja bürokraatia on neile käitumisvormidele vähem iseloomulik, kuid samas on need muutunud nüüdisaegse kodanikukultuuri loomulikuks osaks.

Arvestades noorte kodanikuosaluse uurimise spetsiifikat ning andmebaasi võimalusi, analüüsime noorte planeeritava kodanikukäitumise vastavust nende kodanikuideaalile ning võrdleme hoiakuid passiivsete ja aktiivsete käitumisvormide suhtes. Kool kui demokraatia keskkond väärrib oma olulisuse tõttu iseseisvat peatükki, sest aitab mõista noorte hoiakuid ka teiste sotsiaalse kaasatuse vormide suhtes. IEA 1999. aasta kodanikusvatuse uuringu tulemustest selgus, et riigid, kus usk osalusvõimalustesse koolielus oli kõrge, omasid kõrgemaid väärtusi ka kodakondsuse ning oodatava poliitilise aktiivsuse skaaladel (Torney-Purta jt 2001).

5.1. Huvitatus poliitikast

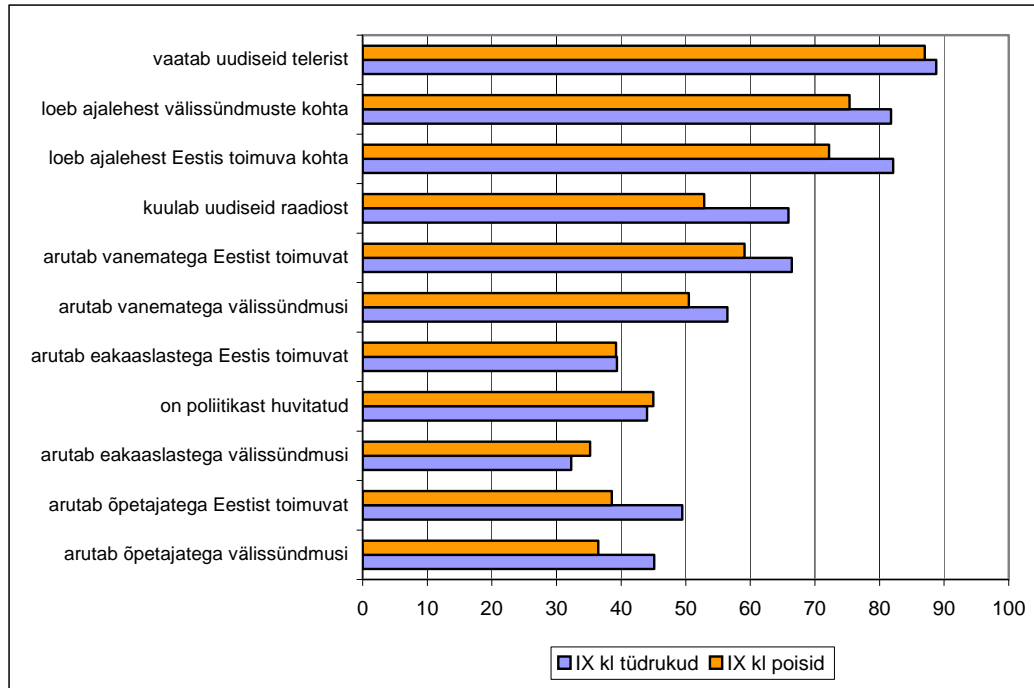
Poliitiline huvi näitab suhtumist kogu poliitilisse süsteemi, politoloogias nimetatakse seda ka tunnetuslikuks poliitiliseks mobilisatsiooniks. Nii on poliitiline huvi üheks kõige tugevamaks valimistulemuste ennustajaks (Torney-Purta jt 2001). Õpilaste poliitikahuvi mõõtis käesolevas küsimustikus väide “Ma olen poliitikast huvitatud”. Täiendavateks mõõdikuteks oli valik küsimusi noorte huvist Eestis ja rahvusvahelises poliitikas toimuva vastu, mis väljendub arutelude ja uudistemeedia tarbimises.

Kuue aastaga on poliitikahuvi kasvanud. 1999. aastal tunnistas 31%, et nad on poliitikast huvitatud, 2005. aastal oli sellel seisukohal 38% VIII ja 45% IX klassi õpilastest. Poliitilise kommunikatsiooni kanalid on aastatega säilitanud oma endise tähtsuse – massimeedia on tänapäeva noorte elus domineerivam kui otsesuhtlus inimestega (joonis 5.1.). Enamik uudiseid saadakse jätkuvalt ajalehtedest ja telerist. Vähenenud on aga raadiouudiseid kuulavate õpilaste arv. Olulisimaks partneriks poliitilistes aruteludes on teismelistele nende vanemad, kelle roll õpilaste vanuse kasvades koguni suureneb. Kuigi õpetajad on endiselt kõige vähem eelistatud vestluspartnerid, näitavad andmed õpetajate osatähtsuse tõusu. Eriti märgatavalt on see tõusnud IX klassis, mis võib olla seletav ka ühiskonnaõpetuse tundidega.

Joonis 5.1. Kaasatus poliitilistesse aruteludesse ja uudistetarbimise sagedus (% "mõnikord" või "sageli" vastanutest)

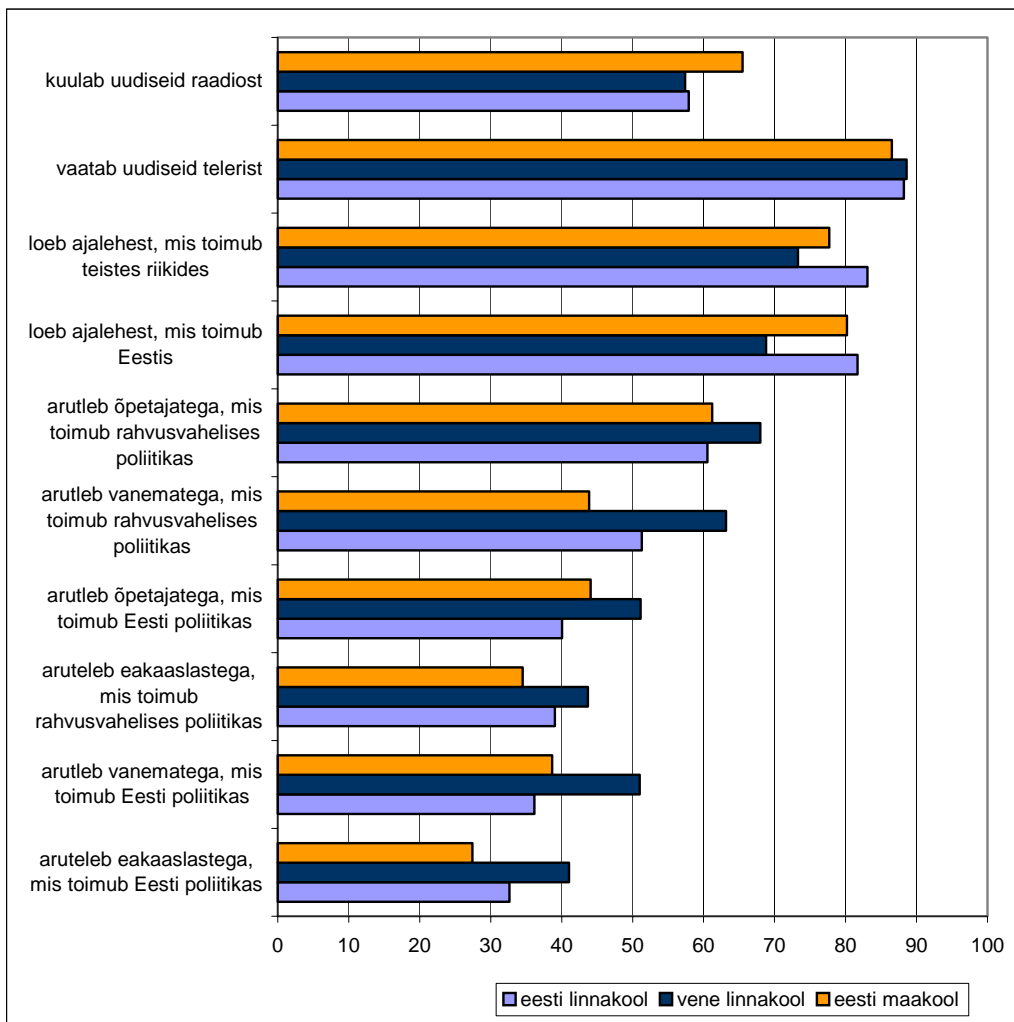
Soolises võrdluses ületab tüdrukute uudistetarbimine poiste oma nii 1999. kui 2005. aastal, kusjuures kuue aastaga on diferents kasvanud. 1999. aastal olid poisid suuremad telerivaatajad, arutasid eakaaslastega rohkem nii Eesti kui välismaa poliitilisi sündmusi, olid tervikuna rohkem poliitikast huvitatud. 2005. aasta uuringus on poiste näitaja kõrge vaid oma poliitikahuvi hindamisel. Ka õpetaja kui vestluspartneri tähtsustamise "põhjustasid" eeskätt tüdrukud. Ligi pooled IX klassi tüdrukud arutavad õpetajaga Eesti poliitikas ja rahvusvahelises elus toimuvat (joonis 5.2).

Joonis 5.2. Kaasatus poliitilistesse aruteludesse ja meediatarbimise sagedus (% vastanutest, kes valisid "mõnikord" või "sageli"), 2005

Lisaks soolisele diferentsile varieerub poliitiliste arutelude ja uudiste kuulamise aktiivsus ka kooli asukoha ja õpilaste keele alusel. Venekeelse linnakooli õpilased edestavad eesti koolide õpilasi; vaid ajalehtede lugemises on eestlaste näitajad kõrgemad (joonis 5.3.). Need mustrid korreleeruvad koduse argielu karakteristikutega. Nimelt selgus, et eesti kodusesse on tellitud ajaleht sagedamini. Vene noored, kes veedavad harjumuspäraselt palju aega sõpradega, on seevastu altimad astuma poliitilistesse aruteludesse eakaaslaste, vanemate ja õpetajatega. Eestlased aga eelistavad kuulata, vaadata, lugeda, mitte niivõrd diskuteerida. Silma torkab ka vene noorte suurem huvitatus rahvusvahelisest poliitikast.

Võrreldes eesti maa- ja linnakoolide õpilasi, selgus, et maalapsed edestavad viimaseid arutelus vanematega Eesti poliitikast ja kuulavad rohkem raadiot. Õpetaja on aga maalastele mõnevõrra üllatuslikult väiksema tähtsusega vestluspartner. Võimalik, et see näitaja seostub maakoolide õpilaste madalama saavutustasemega.

Joonis 5.3. Poliitiliste arutelude ja uudiste kuulamise sagedus kooli asukoha ja õppekeele järgi (% vastanutest, kes valisid "mõnikord" või "sageli")

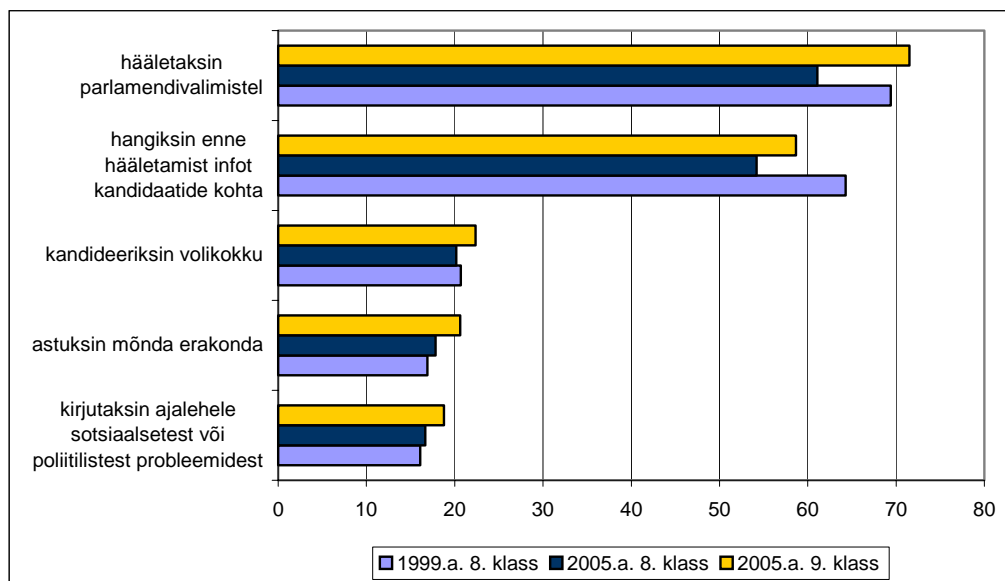
5.2. Planeeritav kodanikuosalus

5.2.1. Konventsionaalsed osalusvormid

Analüüsimeks noorte planeeritavat kaasatust esindusdemokraatiale tüüpilistesse, konventsionaalse osaluse vormidesse, jagasime küsimustikus sisalduvad tegevused aktiivseteks ja passiivseteks. Aktiivsete käitumisvormide alla võib liigitada niisugused, mis eeldavad individuaalset initsiatiivi (näiteks kirjutada artikkel ajalehte, seada oma kandidatuur üles valimistel), passiivsetele käitumisvormidele on tunnustlikum kaasaminek olemasolevate osalusvõimalustega. Siia kuuluvad näiteks

kursisolek poliitikaga ja hääletamine valimistel. Ootuspäraselt oli toetus passiivsetele käitumisvormidele märgatavalt tugevam. Näiteks arvas 1999. aasta uuringus 69% vastajaist, et nad tõenäoliselt hääletaksid parlamendivalimistel, kuid enda kandidatuuri oli valmis üles seadma vaid 21%. 2005. aastal oli eeldatav hääletusaktiivsus VIII klassis langenud 61%-ni, kuid IX klassis tõusnud 72%-ni. Enda kandidatuuri oli valmis üles seadma 20% VIII ja 22% IX klassi õpilastest. Seega kasvab vanusega küll valmidus hääletada, kuid mitte valmidus kandideerida. Üks võimalik seletus peitub jällegi ühiskonnaõpetuse aine sisus. Õppekava ja õpik räägivad küll valimas käimise tähtsusest, kuid vabade valimiste teine oluline pool – kandidaatide konkurents ja ülesseadmise protseduur – ei leia formaalses õppekavas üldse käsitlemist. See mõjutab ka noorte hoiakuid planeeritava käitumise suhtes (Toots 2005).

Tervikuna on, et VIII klassi õpilaste hoiakud aktiivsete käitumisvormide osas aastatega muutunud vähe, passiivsete vormide puhul (mis mõlemad puudutavad hääletamist) on sama vanuserühma valmisolek täna väiksem kui kuus aastat tagasi. IX klassis muutub suhtumine poliitikasse taas toetavamaks, ent õige vähesel määral.

Joonis 5.4. “Mida sa sooviksid teha täiskasvanuks saades?” (% vastanutest, kes vastasid “tõenäoliselt” või “kindlasti”)

Eeldades, et suurem valmisolek passiivseteks käitumisvormideks on tingitud Eesti poliitilise kultuuri üldisest vaashoitud iseloomust, huvitasid meid siiski ka valimisesesed erinevused. Kas vastajate sugu või rahvus/õppekeel mõjutavad suhtumist aktiivsetesse ja passiivsetesse käitumisvormidesse?

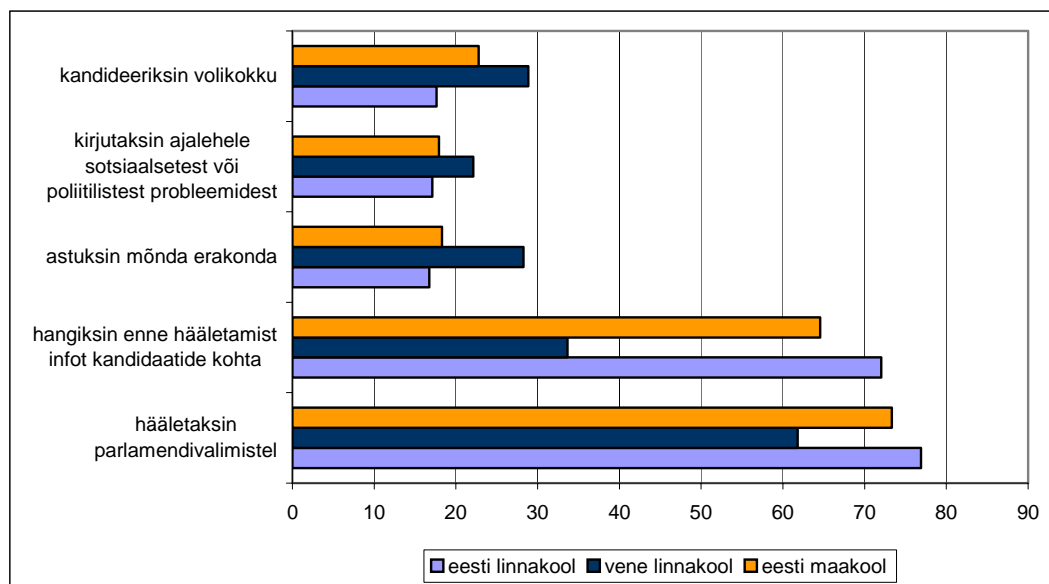
Poiste ja tüdrukute soovis osaleda täiskasvanuna poliitilistes tegevustes paistab silma tüdrukute valmisoleku tõus, samas kui poiste hoiakud pole aastatega peaaegu üldse muutunud. Enim on muutunud suhtumine erakonna liikmeks olekusse, kus tüdrukute soov astuda mõnda poliitilisse parteisse pidevalt kasvab. 1999. aastal arvas 11% tüdrukutest, et nad astuvad täiskasvanuks saades era-

konda, 2005. aastal oli seda meelt 15% VIII ja 19% IX klassi tüdrukutest. Poiste kavatsused erakonda astumise suhtes on aastatega jäänud 20% juurde. Kuigi poisid soovivad endiselt tüdrukutest aktiivsemalt kandideerida volikokku, on sooline erinevus ka siin kuue aastaga kahanenud 11%-lt 7%-le (2005. aastal tüdrukud 19%, poisid 26%).

Tüdrukud on rohkem valmis ka parlamendivalimistel hääletama, kuid erinevalt aktiivsetest käitumisvormidest pole siin toimunud seisukohtade ühtlustumist. IX klassi tüdrukutest läheks valima 77%, mis ületab poiste näitaja 11% võrra. Jõudmine VIII klassist IX annab ühesuguse positiivse efekti mõlemale grupile, kasvatades hääletusvalmidust 10% võrra. Järelikult omab ühiskonnaõpetuse aine läbimine positiivset ja n-ö mitte sootundlikku efekti. Samas on tüdrukud tundlikumad kooliväliste mõjude suhtes, nagu erakondade aktiveerumine, mis poisse pole mõjutanud.

Vene linnakoolide õpilased toetavad nii VIII (seda ka 1999 aastal) kui ka IX klassis aktiivse tegutsemise vorme tugevamini kui eesti linna- ja maakoolide õpilased. Kandideerimisel valla/linna volikokku olid 1999. aastal eestlaste ja venelaste hoiakud ligilähedased, 2005. aastal on aga venelased kandideerimiseks oluliselt enam valmis. Järsult on kasvanud ka vene koolide õpilaste soov astuda erakonda (1999. aastal 18%, 2005. aastal 25%). Mõnevõrra on tõusnud ka eesti maakoolide õpilaste valmisolek astuda erakonda, samas kui eesti linnakoolides on see näitaja 1999. aastaga võrreldes hoopis vähenenud (vastavalt 16% ja 17%).

Kuigi hääletamine on kõikide vastajate jaoks enimtoetatud käitumisviis, jäävad vene õppekeelega koolide hoiakud siin vaoshoitumaks (joonis 5.5.). Vene koolide VIII klassi õpilastest läheks hääletama 46%, IX klassi õpilastest 62%. Kuigi klasside lõikes on tõus märgatav, jääb see ikkagi 15% madalamaks eesti koolide näitajast. Need tulemused kinnitavad nii varasemaid noorte sotsioloogilisi uuringuid (Vihalemm 2000a, Vihalemm 2000b) kui ka täiskasvanute tegelikku valimiskäitumist. Mõlemal juhul näitab venekeelne elanikkond väiksemat toetust valimas käimisele. Kuna eestivenelaste hääletusosalus langeb vaatamata naturaliseerunud Eesti kodanikkonna suurenemisele, tuleb nõustuda T. Vihalemma väitega, et kodanikustaatust ei saa vaadelda "venekeelse noore kodanikukultuuri pärssiva tegurina". Mehaaniline seos kodanikkonna suurenemise ja noorte poliitilise aktiivsuse vahel puudub (Vihalemm 2000a: 103). Teisalt näitab positiivsete hääletushoiakute tugevnemine ühiskonnaõpetuse läbinud õpilaste hulgas, et õpetamine avaldab positiivset mõju ning sellele peaks tulevikus veelgi rohkem rõhku panema. Näiteks arvab vene koolide IX klasside õpilastest 51%, et neile on koolis õpetatud valimistel osalemise tähtsust, samas kui eesti koolides pooldab seda arvamust 66%.

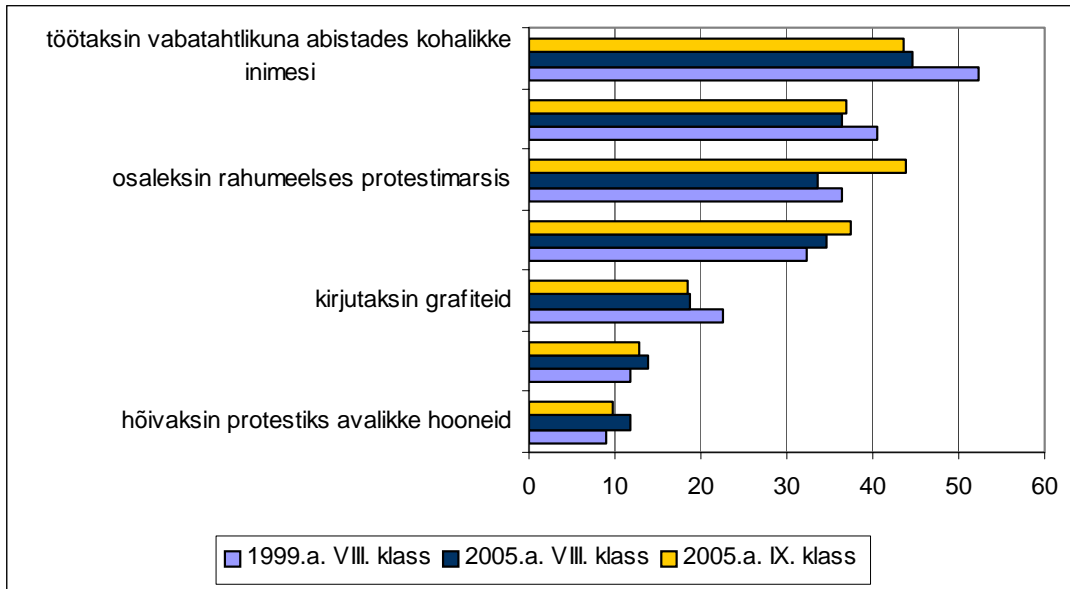
Joonis 5.5. Planeeritav käitumine täiskasvanuna kooli asukoha järgi (% vastanuist, kes valisid “tõenäoliselt ma teeksin seda” või “ma teeksin seda kindlasti”); IX klass, 2005

Kõikide vastajakategooriate jaoks muutub info kogumine kandidaatide kohta enne hääletamist märgatavalt vähem tähtsamaks. Kui 1999. aastal pidas seda vajalikuks 65% vastanuist, siis praegu vaid 54%. Vene koolide õpilastest arvab vaid kolmandik, et nad hangiksid eelnevalt kandidaatide kohta infot. Kui enamiku küsimuste puhul võis märgata tüdrukute suuremat orienteeritust teabele ja teadmistele, siis siin soolised erinevused puuduvad. Võib väita, et Eesti valimiskampaaniate amerikaniseerumine, kus poliitiline šõu ja reklaam domineerivad põhjalike debattide üle, on hakanud mõju avaldama ka noorte hoiakutele.

5.2.2. Mittekonventsionaalsed osalusvormid

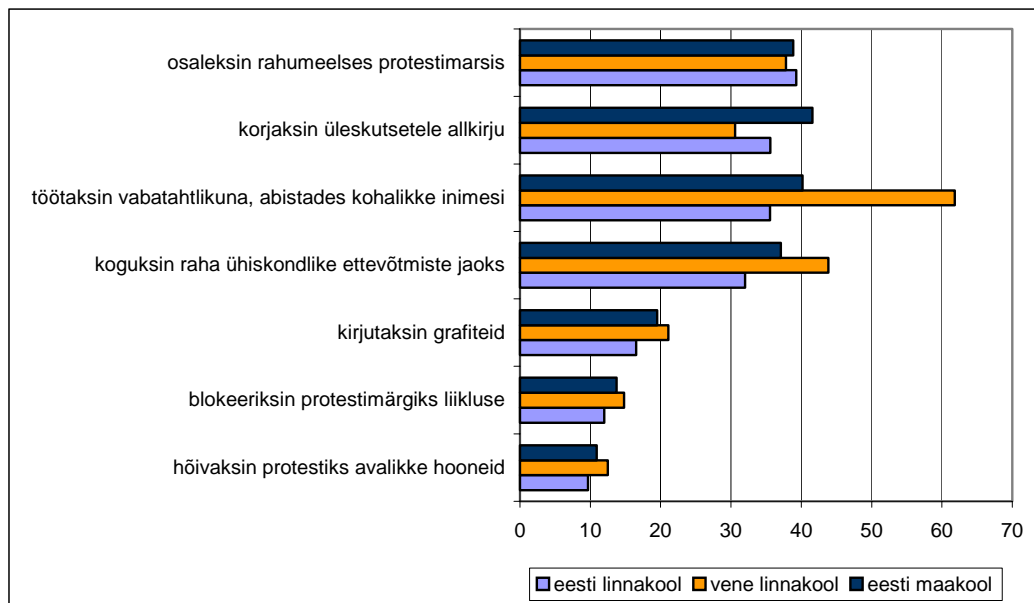
Lisaks planeeritavale konventsionaalsele poliitilisele osalusele uurisime ka noorte suhtumist erinevatesse kodanikualgatuse vormidesse. Küsimustiku täitjatel tuli tavapärasel 4-pallisel skaalal väljendada oma osaluse tõenäosust heategevuslikes ja ka illegaalsetes aktsioonides lähema viie aasta jooksul. Nagu 1999. aastal, jäi ka seekord valmisolek osaleda kodanikuühiskonna tegevustes tagasihoidlikuks. Vaid üle kolmandiku 2005. aasta uuringus osalenud Eesti teismelistest arvab, et nad osaleksid heategevuslikus raha- või toetusallkirjade kogumises. Soov vabatahtlikult kohalikke inimesi abistada on aastatega koguni vähenenud 52%-lt 44%-le. Mõnevõrra üllatavalt on vabatahtliku tegevusega samavõrra populaarseks kujunenud osalemine rahumeelsetes protestimarssides. Illegaalsetest protestiaktioonidest huvitub vaid kümnendik noori, mis oli IEA CivEd uuringus üpris tüüpiline näitaja (Torney-Purta jt 2001). Praegused VIII klassi noored on mõnevõrra protesti-

meelsemad, kuid IX klassis väheneb taas valmidus hõivata hooneid või blokeerida liiklust. Vanuse kasvades väheneb soov osaleda illegaalsetes tegevustes, kasvab aga valmisolek osaleda rahumeelses protestimarsis (joonis 5.6.).

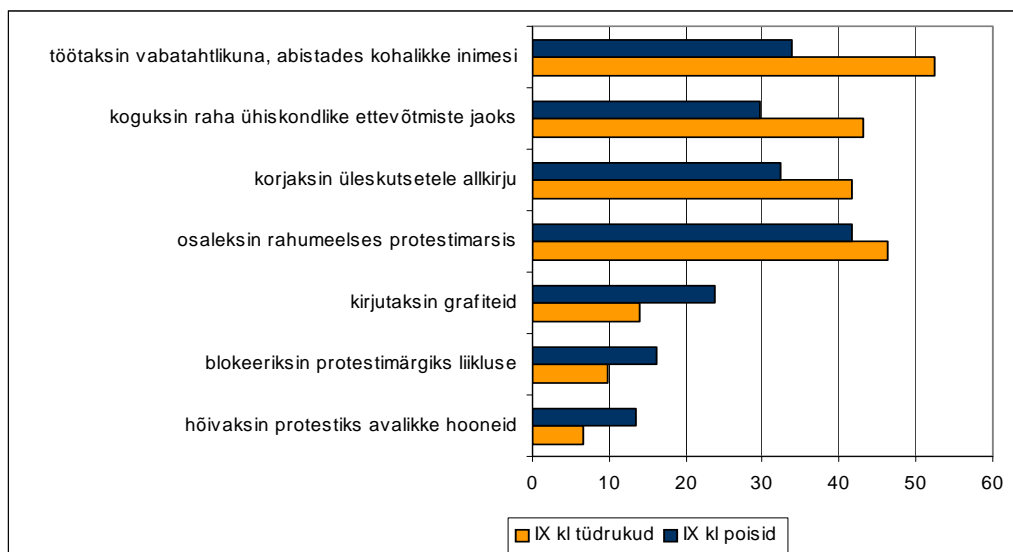
Joonis 5.6. Mida sa arvad, et teeksid järgneval viiel aastal? (% , kes vastasid “tõenäoliselt ma teeksin seda” või “ma teeksin seda kindlasti”)

Vene koolide õpilased on oluliselt enam valmis töötama vabatahtlikena, et abistada kodukohas elavaid inimesi, ning koguma raha ühiskondlikult vajalike ettevõtmiste jaoks (joonis 5.7.). Samasugust aktiivsust näitasid vene koolide õpilased ka 1999. aasta uuringus: vabatahtlikena kodukohas oli nõus töötama 75% vene linnakoolide, 38% eesti linnakoolide ja 42% eesti maakoolide õpilastest. 2005. aastal jääb ligi 2/3 eesti linnakoolide õpilastest kodanikualgatuslike tegevuste suhtes passiivseks. Eesti noorte käitumist iseloomustab seegi, et neile tunduvad võrdset vähekõitvad kõik küsimustikus pakutud variandid, vene õpilastel koguvad aga ühed tegevused märgatavalt rohkem toetust kui teised.

Joonis 5.7. Õpilaste osakaal, kes lähema viie aasta jooksul “tõenäoliselt” või “kindlasti” osaleks toodud tegevustes (%), 2005 (koolide võrdluses)

Poiste ja tüdrukute arvamused oma tegevustest järgmisel veel aastal on suuresti erinevad. Eriti märgatav on see just heategevuses, kus IX klassis soovib üritustes osaleda tüdrukuid ligi 15% rohkem kui poisse. Poisid arvavad ennast olevat aktiivsemad illegaalsete vormide kasutajad (joonis 5.8).

Joonis 5.8. Õpilaste osakaal, kes lähema viie aasta jooksul “tõenäoliselt” või “kindlasti” osaleks toodud tegevustes (% vastajaist lähtuvalt soost), 2005

5.2.3. Käitumishoiakute mõjuritest

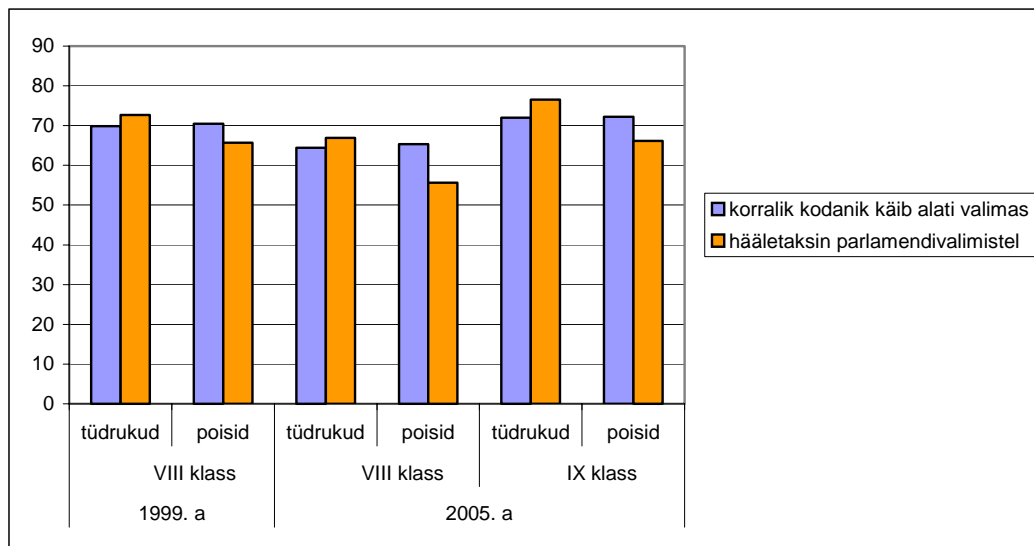
Tegurid, mis kujundavad hoiakuid poliitilise osaluse suhtes, on palju ning nende kõigi käsitlemine nõuaks omaette uurimust. Seepärast piirdume siin vaid kahe aspektiga, mida käesolev andmebaas analüüsida lubab.

Esiteks vaatasime, kuidas samastavad õpilased end nende poolt defineeritud kodanikuideaaliga. Analüüsisime seda kolme hoiakuobjekti põhjal: osavõtt valimistest, kuulumine erakonda ning osalemine rahumeelsetes protestides. Selgus, et noorte kodanikuideaal ja nende poolt planeeritav isiklik käitumine on harmoonilises seoses. Kõik kolm muutujate paari andsid omavahel statistiliselt olulise, olgugi et mitte väga tugeva seose (tabel 5.1). Neid karakteristikuid, mida noored pidasid tähtsaks korralikule kodanikule, arvasid nad tulevikus kuuluvat ka iseendale. Sama tendentsi joonestus negatiivselt hinnatud kodanikuomaduste puhul. Erakondlik kuuluvus ei ole enamiku noorte meelest hea kodaniku kohustuslik atribuut, nii ei näe ka 81% neist ennast erakonna liikmena.

Tabel 5.1. Seos kodanikuideaali ja noorte isikliku käitumisvalmiduse vahel (Pearsoni r); VIII+IX klass, 2005; **p < 0.01

Hea kodanik...	Hääletaksin parlamendi-valimistel	Astuksin mõnda erakonda	Osaleksin rahumeelses protestimarsis
käib alati valimas	.292**	.122**	.095**
kuulub mõnda poliitilisse parteisse	.007	.163**	.066**
võtab osa rahumeelsest protestimarsist	.047**	.065**	.129**

Poiste ja tüdrukute kodanikuideaal on üpris sarnane, ent nende planeeritavas käitumises ilmnevad suuremad lahknevused. Kui tüdrukud isegi ületavad oma planeeritava käitumise hoiakutega hea kodaniku "standardi", siis poisid, vastupidi, näevad ennast tagasihoidlikumana. Vastajate vanus olulisi muutusi kodanikuideaali ja enda käitumishoiakute tasakaalu ei too (joonis 5.9.).

Joonis 5.9. Noorte hoiakud kodanikuideaali ja enda käitumise suhtes täiskasvanud kodanikuna (% vastajaist soo ja vanuse lõikes)

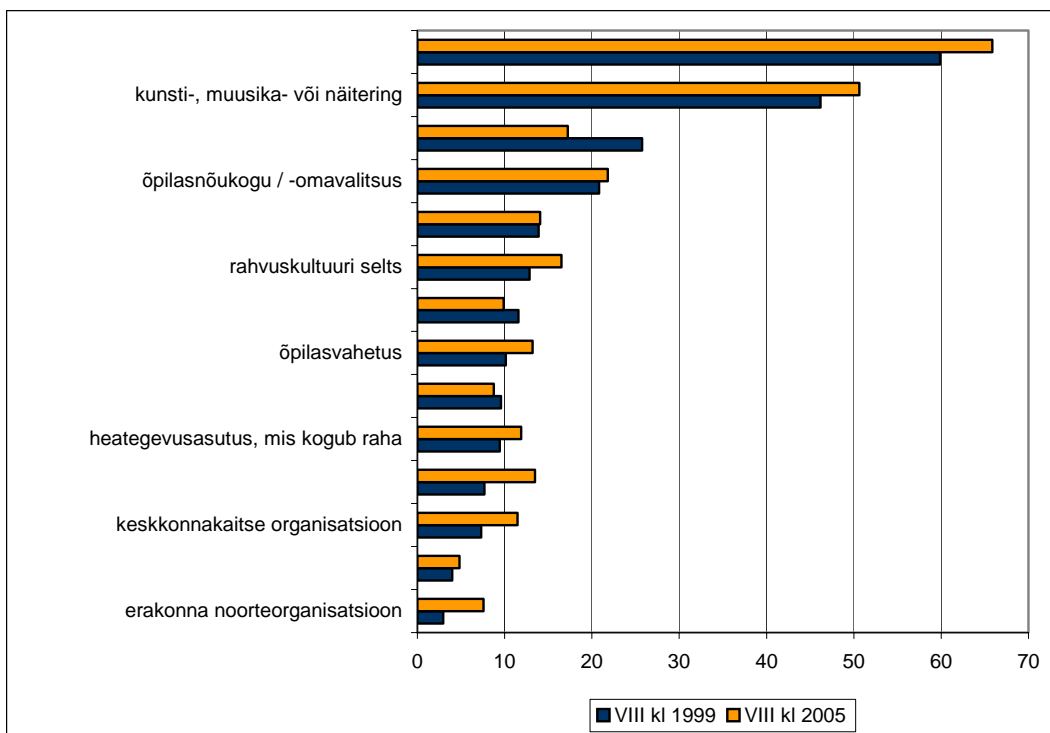
Teiseks püüdsime mõõta seost vastaja saavutustaseme ja planeeritava poliitilise osaluse vahel. See analüüs kinnitas varasemaid järeldusi, mille kohaselt on kõrgemad teadmised positiivselt seotud konventsionaalsete ja passiivset laadi käitumisvormidega, samas kui mittekonventsionaalset osalust paremad teadmised ei toeta (Toots, Idnurm 2001, Toots 2005). Kõige tugevam positiivne seos ilmneb teadmiste taseme ja hääletusvalmiduse vahel, mitmetel juhtudel on aga tegemist isegi nõrgalt negatiivse korrelatsiooniga (tabel 5.2.). Teisisõnu on nõrgemaid hindede saavad õpilased enam motiveeritud heategevuseks ja vabatahtlikuks tööks. Protestiaktioonideks on samuti enam valmis nõrgema saavutustasemega õpilased, valmisolek seadusvastasteks sammudeks, nagu liikluse blokeerimine ja hoonete hõivamine, suureneb teadmiste taseme kahanedes. Erandiks üldisest mustrist on toetus rahumeelsetele protestimarssidele, mis korreleerub saavutustasemega positiivselt.

Tabel 5.2. Käitumishoiakute seos teadmiste tasemega (Pearson r ; kõik seosed olulised nivool $p < 0.01$)

Mida sa täiskasvanud kodanikuna teeksid?	Teadmiste tase
Hääletaksin parlamendivalimistel	.34
Hangiksin informatsiooni kandidaatide kohta, enne kui valimistel hääletada	.20
Töötaksin vabatahtlikuna, et abistada kodukohas elavaid inimesi	-.04
Koguksin raha ühiskondlikult vajalike ettevõtmiste jaoks	-.05
Osaleksin rahumeelses protestimarsis või kampaanias	.12
Kirjutaksin seintele grafitideid	-.10
Blokeeriksin protestimärgiks liikluse	-.14
Hõivaksin protestimärgiks avalikke hooned	-.19

5.3. Kaasatus noorteorganisatsioonidesse

Lisaks väidetele selle kohta, millistes tegevustes noored end tulevikus osalemas näeksid, esitati küsimusi ka õpilaste praeguse osalemise kohta organisatsioonide töös. Tervikuna jääb Eesti noorte kaasatus erinevatesse seltsidesse, klubidesse või ühendustesse väga madalaks, kõikudes 10% ümber. Suurema liikmeskonnaga on vaid spordiklubid ning kunsti-, muusika- või näiteringid, kus osaleb 50–60% õpilastest. Kuue aastaga pole arvestatavat organisatoorse aktiivsuse tõusu toimunud (joonis 5.10.). Mõnel määral peegelduvad noorte käitumises ka ajastu trendid. Nii on aastatega 10% võrra vähenenud hõivatus arvutiringis, mis on märgiks koduarvutite kasvust. Teisalt on arvestatavaks kujunenud erakonna noorteorganisatsioonid, kuhu kuulub pea kümnendik põhikoolilõpetajatest.

Joonis 5.10. “Kas oled osalenud järgmiste organisatsioonide töös?” (% õpilastest, kes vastasid “jah”)

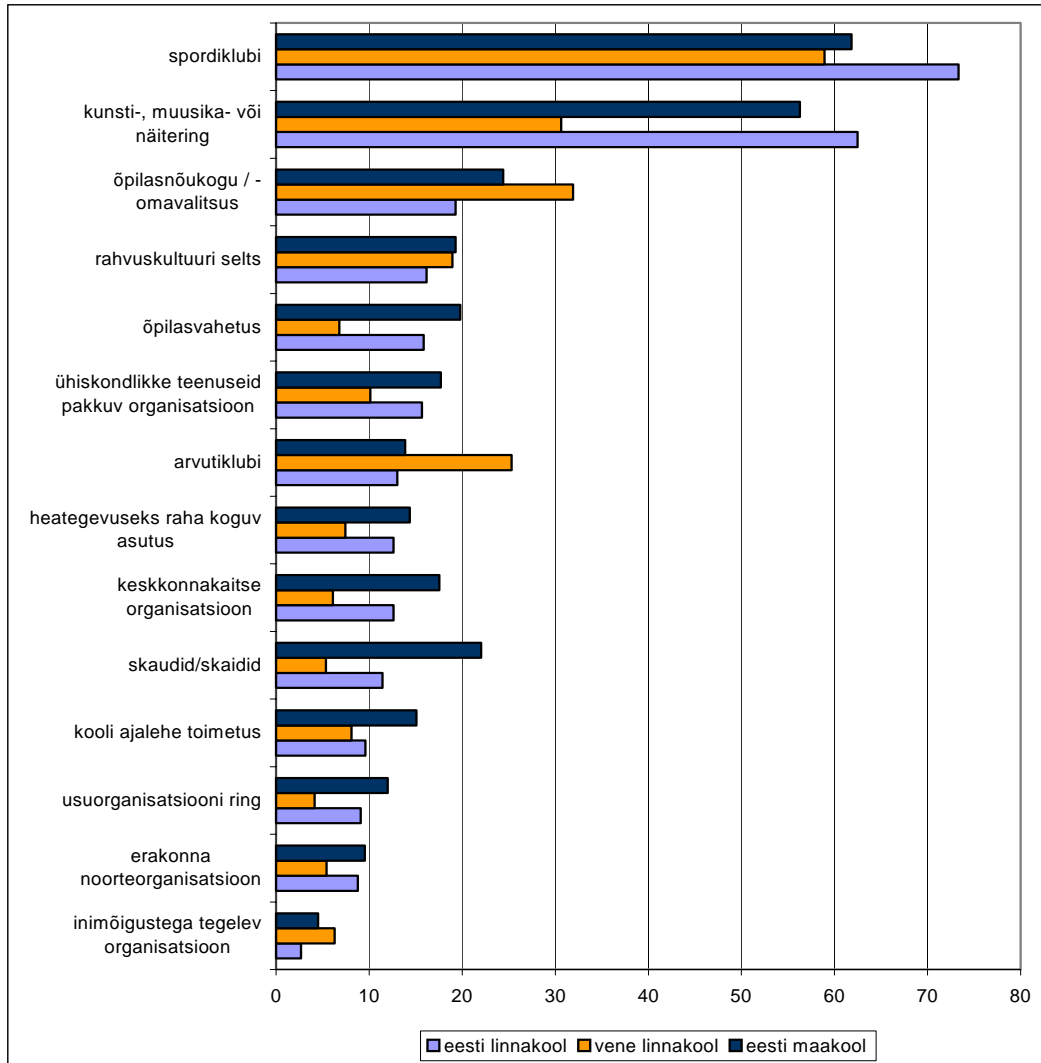
Organiseeritud tegevuses näeme märgatavaid erinevusi poiste ja tüdrukute vahel, mis aastate ja vanusega veelgi tugevnevad. Võib väita, et noorteorganisatsioonid feminiseeruvad. IX klassis on õpilasvahetuse programmides ja rahvuskultuuri seltsides kaasatud kaks korda rohkem tüdrukuid kui poisse. Kui rahvuskultuuri seltsid, muusika- kunsti- ja näiteringid võiksid olla klassikaliselt tüdrukute hulgas populaarsemad, siis õpilasvahetuse ja õpilasomavalitsuse feminiseerumine väärriks põhjalikumat analüüsi. Juba eelmine uuringuraport sedastas, et Eesti

teismelised poisid pole orienteeritud kooliga seotud aktiivsusele (Toots, Idnurm 2000), nüüd näeme selle tendentsi süvenemist. Võib-olla on tegu aga laiemana fenomeniga, sest ka erakonna noorteorganisatsioonides suureneb tüdrukute aktiivsus poiste omast kiiremini. Põhikooli lõpuklassi tüdrukutest on 10% tegevad erakonna noorteorganisatsioonides, samas kui poiste näitaja pole VIII klassi 7%-st kõrgemale tõusnud.

Tabel 5.3. Soolised erinevused organiseeritud aktiivsuses (%), VIII klass

Organisatsioonides osalemine	Tüdrukud		Poisid	
	1999	2005	1999	2005
Erakonna noorteorganisatsioon	3	8	3	7
Ühiskondlikke teenuseid pakkuv organisatsioon	7	14	9	13
Keskkonnakaitse organisatsioon	7	12	8	11
Õpilasvahetus	12	16	8	10
Skaudid / gaidid	12	10	16	18
Rahvuskultuuri selts	16	20	10	13
Arvutiklubi	21	11	32	23
Õpilasnõukogu /-omavalitsus	24	29	17	15
Spordiklubi	52	62	68	70
Kunsti-, muusika- või näitering	60	69	29	32

Noorte organisatsioonilise kuuluvuse mustrid osutusid varieeruvaks ka kooli asukoha ja õppekeele järgi. Kuigi maakohtades ei pruugi ringide ja klubide valikuid olla samapalju kui linnas, on organisatsioonides osalejate protsent maakoolides kõrgem. Maakoolides on protsentuaalselt rohkem skaute ja gaide, osalejaid õpilasvahetuses ja keskkonnakaitse organisatsioonides. Teisalt on vene linnakoolides organisatsioonidesse haaratud vähem õpilasi kui eesti linnakoolides. Seega kerkib küsimus, kumb on olulisemaks käitumise mõjutajaks: kas organisatsioonide olemasolu või soov nendes kaasa teha? Vene koolide puhul ilmnes ka vastuolu õpilaste vabatahtlikena töötamise soovi ja nende tegeliku osalemise vahel. 62% vene koolide õpilastest arvas, et nad töötaksid vabatahtlikena, kuid tegelikult osaleb ühiskondlikke teenuseid pakkuv organisatsioonis vaid 9%. Seega pole realiseerunud kolmanda sektori potentsiaal vene noorte lõimimiseks ühiskonda, mille perspektiivsust sotsioloogid hoiakute analüüsidele tuginedes on prognoosinud (Vihalemm 2000a, Saarts 2004). Leida need faktorid, mis pärsivad toetavate hoiakute realiseerimist, oleks oluline ülesanne ühiskonnateadlastele.

Joonis 5.11. Õpilaste osalemine loetletud organisatsioonide töös koolitüüpide lõikes (% vastajaist); VIII+IX klass, 2005

5.4. Koolidemokraatia seis ja perspektiivid

Küsimustik võimaldas analüüsida õpilaste usku osalusvõimalustesse ja ühisesse tegutsemisse oma koolis. Selleteemalisi 4-palliseid skaalasid kasutasime koolidemokraatia olukorra ja väljavaadete uurimiseks.

Suur osa (üle 80%) õpilasi usub, et ühiselt tegutsedes saab asju paremaks muuta. Isiklik asjadesse sekkumine leiab aga märgatavalt väiksema osa õpilaste toetuse. Vaid pooled IX klassi õpilased tahavad osaleda kooli probleeme puudutavates diskussioonides ja üksnes 60% on valmis aitama ebaõiglaselt koheldud klassikaaslast.

Kahe küsitlusaasta tulemuste võrdlus näitab, et õpilaste usk ühistegevuse võimalustesse ja tõhususse on langenud kõikide väidete osas; kõige tugevamini ongi kahanenud valmisolek seista oma kaaslaste eest. Nende langustrendide tõlgendamiseks meenutagem, et ka usaldus kooli kui institutsiooni vastu on kuue aastaga langenud (vt joonis 4.2.). Usaldus kooli vastu korreleerub arvestatavalt usuga õpilasmavalitsuse efektiivsusse (r 0.21) ja õpilaste ühisesse tegutsemisse muutuste nimel (r 0.17). Kõik tabelis 5.4. loetletud väited andsid statistiliselt olulise seose usaldusega kooli vastu ($p < 0.01$).

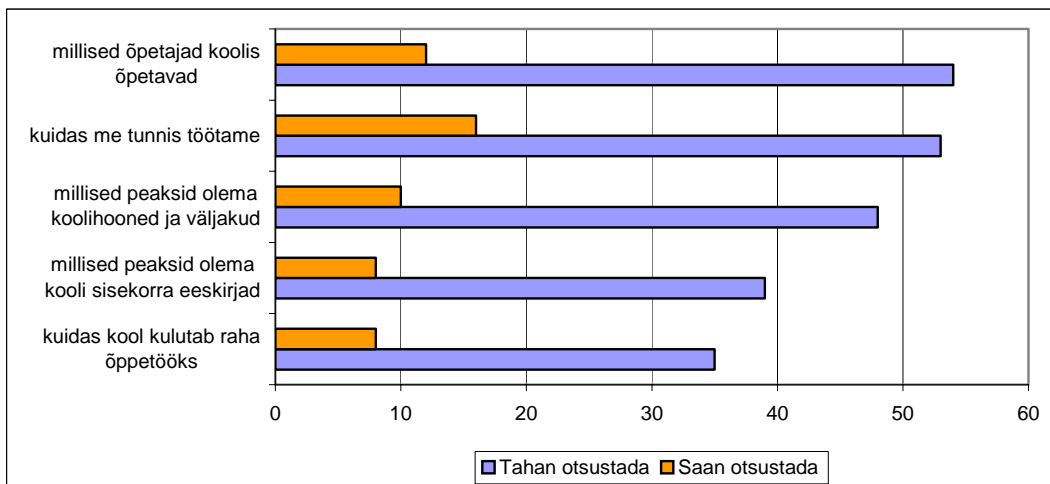
Tüdrukud on koolis toimuva mõjutamisvõimaluse suhtes optimistlikumad. Näiteks uskus õpilasesinduse poolt tehtavate ettepanekute mõjusse 85% tüdrukuid ja 75% poisse. Samas tasub arvestada, et õpilasnõukogudes on tüdrukud kahekordses ülekaalus (nendes osaleb 31% tüdrukutest ja 17% poistest).

Tabel 5.4. Õpilaste soov osaleda koolielus (% vastajaist, kes olid “nõus” või “täielikult nõus”)

Seisukohad õpilaste osaluse kohta kooli elus	1999	2005	2005
	VIII klass	VIII klass	IX klass
Ma tahaksin osaleda kooli probleeme käsitlevas diskussioonis	56	46	50
Kui arutatakse kooli probleeme, siis on mul tavaliselt ikka midagi öelda	67	60	68
Kui minu klassikaaslased tunnevad, et neid on ebaõiglaselt koheldud, tahaksin minna koos nendega õpetaja jutule	71	58	61
Õpilasesinduse valimine, tegemaks ettepanekuid kooli probleemide lahendamiseks, teeb koolielu paremaks	88	78	82
Õpilaste organiseerumine selleks, et oma seisukohti välja öelda, aitaks meie koolis olevaid probleeme lahendada	88	76	81
Õpilased, kes tegutsevad üheskoos, suudavad rohkem mõjutada koolis toimuvat kui need, kes tegutsevad üksinda	92	80	85
Kui õpilased tegutsevad üheskoos, võiks meie koolis paljud head muutused aset leida	94	86	90

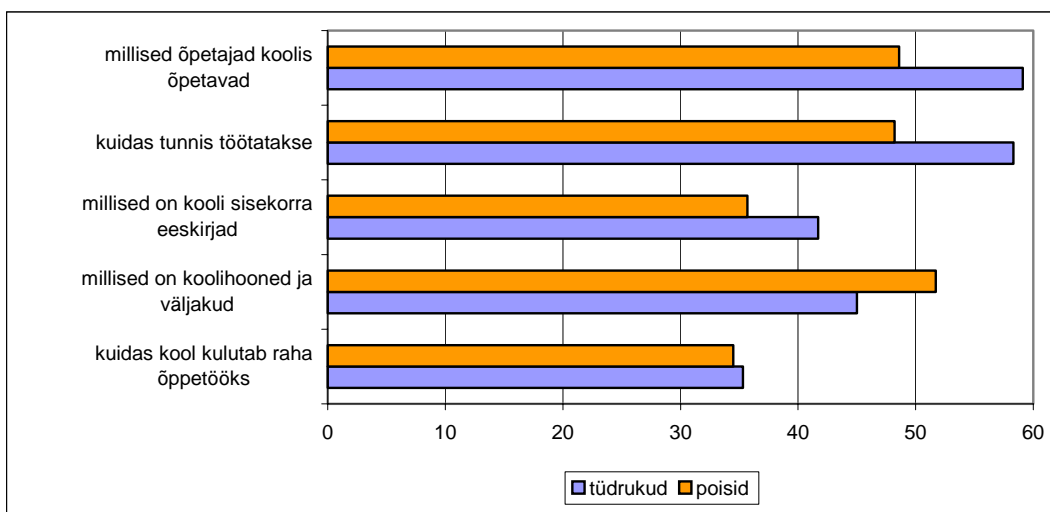
Uurisime ka õpilaste huvi rääkida kaasa konkreetsetes küsimustes, nagu õpetajate valik, õppimise korraldus, kooli kodukord ja väljanägemine. Huvi kaasa-tuse vastu kõrvutasime vastajate hinnanguga sellele, kui palju neil tegelikult on võimalus nendes küsimustes oma seisukohti välja öelda.

Kõige rohkem soovivad õpilased kaasa rääkida õpetajate valiku ja tundides toimuva kohta (vastavalt 54% ja 53%), kõige vähem huvitab õpilasi see, kuidas ja kuhu kool talle eraldatud raha kulutab (35%). Kooli sisekorra eeskirjad huvitavad 39% ja koolihoonete ning spordiväljakute väljanägemine 48% vastanuist. Tegelikud võimalused osaleda nimetatud küsimuste otsustamises jäävad ootuspäraselt kordades madalamaks: kõige enam (16%) lubatakse õpilastel otsustada, kuidas nad tunnis töötavad (joonis 5.12.). Õpilaste soovi osaleda õpetajate valikul tuleks ehk suhtuda ettevaatlikult, sest nõudlik õpetaja võib osutada õpilaste silmis halvaks õpetajaks. Ka ei pruugi õpilased osata adekvaatselt hinnata vajalike teadmiste hulka ja kasutatavat õpetamise meetodikat. Samas ei näi olevat mingit tõsist argumenti, miks kooli sisekorra eeskirjade koostamises saab osaleda alla kümnendiku õpilastest.

Joonis 5.12. "Kuivõrd tahaksid ja kuivõrd tegelikult saad otsustada järgmiste asjade üle?" (%); VIII+IX klass, 2005

Tüdrukud soovivad peaaegu kõikides küsimustes poistest rohkem koolis toimuva üle otsustada. Eriti märgatav on vahe just otseselt õppimist puudutavates asjades, samas kui koolihoonete ja spordiväljakute seisukord on olulisem poiste jaoks. Kuigi tundide avatust diskussioonideks hindasid poisid tüdrukutest madalamalt, on nad siinräägitud küsimustes enesekindlamad. 13% poistest usub, et saab otsustamises kaasa rääkida, tüdrukutest on seda meelt 9%. Õpilaste vanuse ehk VIII ja IX klassi vahel erinevused puuduvad. Kõige rohkem tahaksid kooli asjade otsustamises osaleda eesti linnakoolide õpilased, ent kõige rohkem võimalusi selleks on enda hinnangul vene koolide õpilastel.

Joonis 5.13. "Kuivõrd tahaksid oma kooli õpilasena otsustada järgmiste asjade üle?" (%); VIII+IX klass, 2005

Koolidemokraatia tase ja edasine areng ei seonu ainult tundides toimuvaga. Väga tähtis on kogu koolis valitsev keskkond. Nagu märgib G. Whitty (2002): “Kui me tahame, et lapsed mõistaksid demokraatliku kodakondsuse olemust, tuleb luua ka neid printsiipe kehastavad struktuurid. Tõelise demokraatia arenguks ei piisa aktiivse kodakondsuse kontseptsioonidega tutvumisest koolitunnis, need peavad omandama keskse tähenduse ka kooli kui õppiva koosluse igapäevases praktikas”.

5.4. Kokkuvõtteks

Eesti noored pooldavad mõõdukat poliitilist osalust, mis paraku aastate võrdluses näitab langustendentsi, kui rääkida ühe vanusegrupi (VIII klassi) õpilastest. Vanuse kasvades muutuvad hoiakud aktiivsuse suhtes mõnevõrra toetavamaks, milles võib oma rolli mängida ka ühiskonnaõpetuse aine läbimine. Näiteks tõuseb IX klassis märgatavalt valmisolek hääletada valimistel. Samas ei suurene vanemas vastajate grupis valmidus lüüa kaasa kohalikus elus või heategevuses. Peamise probleemina noorte käitumishoiakutes võikski nimetada suundumust passiivsetele, initsiatiivi mitte-nõudvatele tegevustele ning vähest valmisolekut kodanikuühiskonna aktiivsuseks. Probleemseks võib pidada ka positiivse seose puudumist demokraatia-alaste teadmiste taseme ja demokraatliku aktiivsuse vahel tervikuna.

Teise selgelt välja joonistuva trendina väärib mainimist tüdrukute suurem tegutsemisaktiivsus, sealhulgas nende kasvav valmisolek sekkuda poliitikasse. Kui poiste käitumishoiakud on “kinni külmunud”, siis tüdrukute hoiakute muutmine on viinud soolise erinevuse kadumiseni valmisolekus astuda erakonda või kandideerida volikokku.

Käitumisvalmidus ja reaalne käitumine võivad paraku märgatavalt erineda, mida näitasid ka mõned analüüsiandmed. Näiteks pole realiseerunud vene noorte selgelt positiivne hoiak osaleda heategevuses.

Tervikuna võib tõdeda, et üldiste demokraatia-alaste hoiakute osas on teismelised märksa ühtsemad kui käitumishoiakute ja reaalse käitumise puhul. Nii polnud olulisi lahknevusi kodanikuideaali osas, kuid käitumises on selged erinevused maa- ja linnalaste, eestlaste ja venelaste ning poiste ja tüdrukute vahel.

6. PÕHITULEMUSED JA POLIITIKASOOVITUSED

Käesolev uuring andis esimest korda Eestis võimaluse analüüsida noorte kodanikukultuuri ajalises dünaamikas. Analüüsi üheks oluliseks järelduseks võib pidada seda, et 14–16-aastased noored omavad demokraatlikke hoiakuid, mis kuue aastaga on evolutsiooniliselt tugevnenud. Me ei näe radikaalseid muutusi, vaid pigem püsivat demokraatia kindlustumise protsessi.

Ühiskonna sotsiaalne ja majanduslik arengutase osutusid jõulisteks mõjuriteks noorte teadmiste ja hoiakute kujundamisel. Nii kuulub tänaste noorte poolehoid pigem tugevale majandusele kui tugevale ümberjaotamispoliitikale tuginevale ühiskonnale; eriti märgatav on see nihe vene õppekeelega koolides. Samas ei avastanud me hoiakutes individualistlike joonte tugevnemist, mida prognoosis enamik 1990-ndate keskel Eestis tehtud noorsoo-uuringuid.

Uuringust selgus, et kõik hoiakud pole sotsiaalsetest ja majanduslikest muudatustest ühte viisi mõjutatud. Nii on hoiakud solidaarsuse ja võrdsete võimaluste osas kõigis vastajakategooriates ühtlaselt tugevnenud. Rahvusidentiteet ja patriotism osutusid aga nii püsivateks fenomenideks, et siin pole kuue aastaga praktiliselt muutusi toimunud. Ühtlasi tähendab see märgatavate erinevuste säilimist eestlaste ja venelaste vahel.

Kokkuvõtvalt joonistub välja kolmekihiline väärtushoiakute struktuur vastavalt hoiakute resistentsusele ja varieeruvusele keelegruppide vahel. Ülemise ja kõige kiiremini konsolideeruva hoiakute kihi moodustavad sotsiaalmajanduslike väärtustega seonduvad, teise – mõõdukalt progresseeruvasse kihti kuuluvad sotsiaalse sidususe ja võrdõiguslikkusega seonduvad hoiakud ja kolmandasse, alumisse kihti – isamaalised väärtused. Alumises kihis on olulised erinevused keelegruppide vahel püsima jäänud.

Tervikuna osutusid erinevused eesti ja vene koolide õpilaste hoiakutes suuremaks kui erinevused maa- ja linnakoolide või erinevate regioonide vahel. Etniliste juurte rigiidsust kinnitavad eriti vene õpilaste oluliselt madalamad väärtused patriotismi skaalal ning kõrgemad väärtused immigrantide toetuse skaalal. Vaatamata asjaolule, et vaid 2,7% küsitletutest olid sündinud väljaspool Eestit, ei ole Eesti ühiskond kujunenud tugevaks sotsialiseerimiskulleriks suurele osale mitte-eestlastest.

Kooli kui sotsialiseerimisagendi mõju kodanikukultuuri kujundamisel on keeruline hinnata. Isegi kodanikukultuuri kognitiivse komponendi mõõtmine on keerukas, sest lisaks formaalsele ühiskonnaõpetuse ainekavale avaldavad teadmistele mõju ka teised sotsialiseerimiskullerid – pere ja sõpruskond, lähiümbrus ning massimeedia. Sellele vaatamata on alust rääkida aineõpetuse positiivsest efektist, mis väljendub IX klassi õpilaste umbes 10% kõrgemas teadmiste tasemes VIII klassiga võrreldes. Põhikoolilõpetajate teadmised demokraatia olemuse ja rahvusvaheliste probleemide mõistmisel on märgatavalt tõusnud. Kuulumine IX klassi osutus teadmiste taseme tugevaimaks determinandiks, millega peaaegu sama tugevaks osutus mõttevabadusele avatud klassikliima.

Regionaalsed erinevused teadmiste tasemes jäid väikesteks, mis kinnitab ühtse ainekava ja õppekirjanduse ühtlustavat efekti. Samas tuleks põhjalikumalt uurida, miks jääb maakoolides õppeaine mõju teadmiste tasemele madalamaks linnakoolide omast. Maakoolide klassikliima avatuse indeks on kõrgem kui linnakoolides, kuid paraku ei aita see piisavalt kaasa teadmiste taseme tõusule.

Teadmised mõjutavad omakorda poliitilise kultuuri teist olulist komponenti – hoiakuid. Tervikuna on see mõju positiivne, ent mitte alati tugev või vahetu. Näiteks on kõrgema saavutustasemega õpilastel toetavam suhtumine naiste ja immigrandide õigustesse, kuid isamaaliste hoiakute või kodanikukohustuste puhul kausaalset seost ei ilmnenud. Üldise trendina joonestus välja nõrgema teadmiste tasemega õpilaste madalam suutlikkus oma hoiakuid määratleda.

Peamise probleemina demokraatlike hoiakute valdkonnas tuleb nimetada kahanevat toetust nii konventsionaalsele kui mittekonventsionaalsele kodanikutüübile. Madal toetus konventsionaalsele kodanikumudelile, millele formaalne ainekava siiani peamiselt tugineb, näitab senise õpetamisparadigma ebaõnnestumist. Kodanikuühiskonnale toetuv mittekonventsionaalne kodanikumudel kaotab oma toetust eeskätt vene koolide õpilaste seas, kellele see kuus aastat tagasi veel atraktiivne näis. Tänapäevaks on eesti ja vene õpilaste suhtumine kodakondsusse praktiliselt ühtlustunud, mis annab alust väita, et erinev suhe riikkondsusega ei oma määravat mõju demokraatliku kodanikuideaali vormimisel.

Kodanikukultuuri kolmas komponent – osalus – on aastatega progresseerunud vähe. Oluliselt pole tõusnud ei kaasatus noorteorganisatsioonidesse ega teismeliste valmisolek poliitiliseks aktiivsuseks täiskasvanuna. Progressi on peamiselt põhjustanud tüdrukud, kelle huvi poliitika vastu üldse, aga ka erakonna liikmelisuse ja valimistel kandideerimise vastu on tõusnud.

Noorte osalushoiakute ja nende tegeliku osaluse võrdlemine tõi esile teatava disharmonia, mis paraku ilmnes ka 1999. aasta küsitluses. Peamisi probleeme on kaks. Esiteks tahaksid noored koolis paljudes küsimustes osaleda otsustamises, kuid tegelikult nende arvates selleks võimalused puuduvad. Samas ei kasutata ära ka olemasolevaid õpilasorganisatsioonide võimalusi, kui pidada silmas organisatsioonidesse kaasatud noorte väikest osakaalu. Teiseks on vene koolide õpilastel hoiakute tasandil tugev toetus kohalikule kodanikuaktiivsusele, ent paraku ei leia see potentsiaal realiseerimist. Vene koolide õpilased on üldse eestlastest enam orienteeritud suhtlemisele ja kollektiivsele tegutsemisele, mis väljendus muu hulgas ka kõrgemas kaasatuses poliitilistesse aruteludesse, sagedasemas viibimises sõpradega ning kasvanud valmisolekus astuda erakonda. Nagu hoiakute puhul, nii põhjustavad ka osalusvormides suuremat varieeruvust vastajate rahvuslikud, mitte elukoha karakteristikud. Kodanikukäitumise mustrite poolest erinevad eesti ja eestivene noored rohkem kui hoiakute või teadmiste poolest.

Üldjoontes on Eesti teismelised valmis demokraatlikuks osaluseks. Kas see valmidus jääb püsima, sõltub olulisel määral kohaliku demokraatia arengust ning hariduspoliitilistest reformidest. Viimaste põhisuund peaks olema teaberikka, avatud ja kaasava koolikeskkonna loomine.

Uuringu tulemuste põhjal saab anda ka konkreetseid soovitusi poliitika-kujundajatele:

HARIDUSPOLIITIKAS

- Laiendada demokraatia printsiipe kogu koolielu korraldamisele, tuua demokraatia välja kitsalt ainetunni raamidest. Demokraatia pole ainult akadeemiline teooria, vaid ka igapäevane elustiil. Kui teooria pole koolielus rakendatav, on ühiskonnaõpetuse efektiivsus madal.
- Ühiskonnaõpetuse ainekavas pöörata rohkem tähelepanu kodanikuühiskonna ja sotsiaalse pluralismi temaatikale; õpetada mõistma huvikonfliktide immanentsust ühiskonnas ja sotsiaalselt aktsepteeritavat toimetulekut huvide konkurentsi oludes.
- Õpetajakoolituses pöörata enam tähelepanu nende teemade tutvustamisele, kus õpilaste teadmiste tase osutus madalamaks (valimised, tööturu osapoolte suhted, huvide erinevused ning nende arvestamine kodanikuühiskonnas ja poliitikas). Kindlasti vajavad jätkuvalt suurt või veelgi suuremat tähelepanu kaasaegsed õpetamise meetodid, mille positiivne mõju kodanikukompetentsusele selgelt ilmsiks tuli.
- Pöörata senisest rohkem tähelepanu maakoolide õpetajaskonnale ja õpetajate täiendkoolitusele. Praegune koolitusrahade jagamise põhimõte ei arvesta maakoolide täiendavaid kulusid koolituskursuste võtmisel.
- Mõtestada ümber (moderniseerida) isamaalise kasvatuse sisu ja meetodeid, eesmärgiga suurendada Eesti atraktiivsust nii eesti kui mitte-eesti teismeliste jaoks.

INTEGRATSIOONI- JA NOORSOOPOLIITIKAS

- Pöörata tähelepanu noorte (eriti mitte-eesti noorte) kaasamisele kohaliku ellu, luues selleks erinevaid organisatsioonilisi ja "pehmeid" osalusvorme. Noored on kaasatusest veel huvitatud, kuid neil puudub reaalne side kohaliku omavalitsuse struktuuride ja kodanikuühiskonnaga. Kui osalushoiakutele väljundeid ei leita, võib see kaasa tuua jätkuva toetuse nõrgenemise demokraatlikule kodakondsusele.
- Revideerida praegust mitte-eesti noorte integratsioonipoliitikat, arvestades erinevusi eestlaste ja mitte-eestlaste hoiakutes, suhtlusmustrites ja käitumises.
- Suurendada õpilaste võimalusi organiseeritud tunniväliseks tegevusteks ning mitmekesistada nende vorme. Niimoodi on võimalik vähendada lihtsalt ringihulkumisele kuluvat aega, mis annab negatiivse efekti nii kodanikukompetentsusele kui -hoiakutele.

Kuna demokraatiaharidus puudutab nii paljusid ühiskonna osapooli, oleks mõttekas luua laiapõhjaline Demokraatiahariduse Nõukoda, kuhu kuuluksid lisaks aineekspertidele ja haridustöötajatele ka kohalike omavalitsuste noorsoopoliitikud, massimeedia ja kolmanda sektori esindajad ning loomulikult ka õpilaskonna liidrid. Demokraatiahariduse Nõukoja ülesandeks oleks monitooring ja soovituste andmine nii kodanikuõpetuse ainekavade kui koolielu ja koolivälise noorsoopoliitika korraldamise küsimustes. Oluline eeltöö taolise konsultatiivorgani loomiseks on tegelikult EKAKI kodanikuhariduse komisjoni ettevõtmiste näol juba tehtud.

Kaasaegse, demokraatia põhimõtteid edendava kodanikuhariduse juurutamine Eesti üldhariduskoolis on osutunud komplitseeritumaks, kui reformide alguses võis arvata. Siiski on tänaseks saadud oluline kogemus, meil on võimalik õppida nii oma edusammudest kui ebaõnnestumistest. Teadusuuringute järjepidevus on and-

nud võimaluse hakata jälgima trende ning täpsemalt seletama tänaseid ja tulevaseid arenguid. Me suudame mõõta arenguid teadmistes, hoiakutes ja käitumises, ent poliitilise kultuuri komponentide interaktsiooni mõistmine jääb täna veel tõsiseks väljakutseks Eesti sotsiaalteadlastele. Tänu Eesti ühiskonna avatusele saame õppida ka teiste riikide ja Euroopa ühisest kogemusest. Vaid regulaarne eneseanalüüs ja pidev õppimine kindlustavad demokraatia jätkusuutlikkuse. Seepärast oleks äärmiselt oluline, et Eesti osaleks ka järgmises IEA kodakondsuse ja kodanikukasvatuse uuringus (ICCES), mille põhiküsitlus on planeeritud 2009. aastale.

Lisa 1. Näidis küsimustiku I osast

5. Üks naine, kellel on väike laps, soovis saada tööd reisibüroos. Milline järgnevatest näidetest iseloomustab tema diskrimineerimist? Ta ei saanud tööd, sest ...

- A. tal ei olnud eelnevat töökogemust
- B. ta on ema
- C. ta räägib ainult ühte keelt
- D. ta nõuab kõrget palka

6. Mis alljärgnevatest väidetest on Inimõiguste Ülddeklaratsiooni põhieesmärgiks?

- A. Edendada haritud inimeste poliitilisi õigusi
- B. Vähendada poliitilisi konflikte riikide vahel
- C. Kindlustada ühesugused põhiõigused igaühele
- D. Luua uutele riikidele võimalused oma iseseisvuse väljakuulutamiseks

7. Demokraatliku maa jaoks on tähtis omada palju organisatsioone, kus inimesed saaksid osaleda. See on oluline, sest võimaldab ...

- A. kaitsta oma organisatsiooni liikmeid, juhul kui need arreteeritakse
- B. riigil saada uusi maksude laekumise allikaid
- C. arutleda erinevate seisukohtade üle
- D. valitsusel selgitada inimestele uusi seadusi

Lisa 2. Näidis küsimustiku skaalade osast

B osa: Hea (korralik) kodanik

Küsimustiku järgnevas osas leiad sa mõned seisukohad, mis selgitavad, milline on täiskasvanud korralik kodanik või mida ta teeb. **Siin pole õigeid või valesid vastuseid.** Iga esitatud seisukoha puhul tee linnuke ühte kasti, märgistades nõnda oma arvamuse selle kohta, kui oluliseks sa pead antud seisukohta hea (korraliku) kodaniku iseloomustamisel.

Täiskasvanu, kes on korralik kodanik...	pole tähtis	üpris tähtsusetu	üpris tähtis	väga tähtis	ei tea
	1	2	3	4	0
B1 täidab seadusi.....	☐	☐	☐	☐	☐
B2 käib alati valimas.....	☐	☐	☐	☐	☐
B3 kuulub mõnda poliitilisse parteisse.....	☐	☐	☐	☐	☐
B4 teeb kõvasti tööd.....	☐	☐	☐	☐	☐
B5 võtab osa rahumeelsest üritusest, protestimaks seaduse vastu, mis näib ebaõiglane.....	☐	☐	☐	☐	☐
B6 tunneb oma maa ajalugu	☐	☐	☐	☐	☐
B7 oleks nõus teenima sõjaväes, et kaitsta kodumaad	☐	☐	☐	☐	☐
B8 jälgib poliitilisi sündmusi ajalehest, raadiost või televisioonist.....	☐	☐	☐	☐	☐
B9 osaleb ettevõtmistes, mis toovad kasu kodukoha inimestele.....	☐	☐	☐	☐	☐
B10 näitab üles lugupidamist valitsuse esindajate vastu	☐	☐	☐	☐	☐
B11 osaleb ettevõtmistes, mis edendavad inimõigusi	☐	☐	☐	☐	☐
B12 osaleb poliitilistes diskussioonides	☐	☐	☐	☐	☐
B13 osaleb looduskaitsealastes ettevõtmistes.....	☐	☐	☐	☐	☐
B14 on patrioot ja kodumaale ustav	☐	☐	☐	☐	☐
B15 ei täidaks niisugust seadust, mis rikub inimõigusi.....	☐	☐	☐	☐	☐

Lisa 3. Indeksid

Hoiakute indeksite komponendid ja usaldusväarsuse nivoo (Cronbach α)

Usalduse indeks (7 ühikut; $\alpha = .77$)

Kui sageli võid Sa usaldada igat nendest institutsioonidest?

Vabariigi valitsust Toompeal

Oma linna/valla volikogu

Kohtuid

Politseid

Riigikogu

Euroopa Liitu

Valitsuse sotsiaalmajanduslike kohustuste indeks (7 ühikut; $\alpha = .71$)

Mis peaks olema valitsuse kohustus?

...garanteerida töö igaühele, kes seda soovib

...hoida hinnad oma kontrolli all

...tagada vanuritele rahuldav elatustase

...toetada tööstust nii, et see saaks areneda

...tagada rahuldav elatustase töötutele

...vähendada erinevusi inimeste sissetulekutes ja jõukuses

Kodanikuindeks (10 ühikut, $\alpha=.75$)

Täiskasvanu, kes on korralik kodanik....

...käib alati valimas

...kuulub mõnda poliitilisse parteisse

...võtab osa rahumeelsetest üritustest, protestimaks seaduse vastu, mis näib ebaõiglane

...tunneb oma maa ajalugu

...jälgib poliitilisi sündmusi ajalehest, raadiost või televisioonist

...osaleb ettevõtmistes, mis toovad kasu kodukoha inimestele

...näitab üles lugupidamist valitsuse esindajate vastu

...osaleb ettevõtmistes, mis edendavad inimõigusi

...osaleb poliitilistes diskussioonides

...osaleb looduskaitsealastes ettevõtmistes

Immigrantide indeks (5 ühikut; $\alpha= .78$)

Immigrantidel peaks olema võimalus säilitada oma keel.

Immigrantide lastel peaksid olema samad võimalused saada haridust kui teistel selle maa lastel.

Neil immigrantidel, kes on elanud siin maal juba mitmeid aastaid, peaks olema õigus hääletada valimistel.

Immigrantidel peaks olema võimalus säilitada oma kombed ja elustiil.

Immigrantidel peaksid olema kõik samasugused õigused nagu igal teisel kodanikul selles riigis.

Avatud klassikliima indeks (6 ühikut, $\alpha = .79$)

Õpilased võivad tunnis avalikult mitte nõustuda õpetajaga poliitikat ja ühiskonna asju puudutavates küsimustes.

Õpilasi julgustatakse kujundama omaenda arvamust probleemide kohta

Õpetajad tunnistavad meie arvamusi ja julgustavad meid neid välja ütleva

Õpilased võivad vabalt tunnis avaldada oma arvamusi isegi siis, kui see erineb enamiku kaasõpilaste omast.

Õpetaja ergutab meid arutama selliseid poliitilisi ja ühiskondlikke probleeme, mille kohta inimestel on erinevad arvamused.

Mingit probleeme käsitledes esitavad õpetajad selle erinevaid aspekte.

Lisa 4. Statistilised tabelid

Vaba aja veetmise võimaluste populaarsus (%)

	eesti linnakool VIII. kl		vene linnakool VIII. kl		eesti maakool VIII. kl	
	1999	2005	1999	2005	1999	2005
pärast tunde väljas olemine						
peaaegu iga päev	49,4	45,2	83,2	80,2	58,1	59,3
mitmel päeval nädalas	38,2	38,8	12,8	13,6	31,2	30,1
mõni kord kuus	10,1	12,4	2,2	3,1	7,4	8,3
mitte kunagi	2,3	3,2	1,8	2,8	3,3	2,0
hilja õhtul väljas olemine						
peaaegu iga päev	14,8	12,4	45,1	41,4	19,4	17,0
mitmel päeval nädalas	34,1	35,1	36,6	40,4	35,7	39,0
mõni kord kuus	37,6	36,3	12,8	11,9	32,0	33,1
mitte kunagi	13,4	16,0	5,5	6,1	12,9	10,8
TV vaatamine						
üldse mitte	1,6	3,0	3,7	7,5	2,1	1,9
alla 1 tunni	5,7	13,2	12,9	21,5	4,8	10,9
1 – 2 tundi	37,3	47,9	43,1	48,6	32,4	43,0
3 – 5 tundi	45,1	29,5	30,5	16,2	47,8	36,3
Üle 5 tunni	10,3	6,2	9,8	5,8	13,0	7,3
organisatsioonides osalemine						
peaaegu iga päev	18,7	22,5	23,4	24,6	9,3	12,7
mitmel päeval nädalas	43,0	43,6	36,5	39,2	38,0	37,5
mõni kord kuus	20,0	16,7	20,8	12,6	27,1	23,4
mitte kunagi	18,3	16,3	19,3	20,4	25,6	25,3

Demokraatia karakteristikud, mille osas vastajatel konsensus puudub (% vastajaist, kes olid väitega “nõus” või “täielikult nõus”); 1999 VIII kl, 2005 VIII kl, 2005 IX kl

Väide	Halb demokraatiale	Hea demokraatiale	Pole arvamust
Kirik on riigist eraldatud	54/54/49	29/32//39	15/13/11
Erakondadel on olulistes küsimustes erinevad seisukohad	40/42/34	36/44/58	12/11/6
Inimesed osalevad erakondades selleks et mõjutada valitsust	43/46/40	43/39/51	12/14/9
Muudetakse ära seadused, mis naiste arvates on nende suhtes ebaõiglased	57/54/52	32/36/43	10/8/5
Ajalehtedes pole lubatud avaldada lugusid, mis võiksid solvata rahvusvähemusi või immigrante	44/37/40	44/51/53	12/11/6
Inimesed keelduvad täitmast seadusi, mis rikuvad inimõigusi	60/57/53	30/32/40	9/9/6
Puudub igasugune valitsusepoolne kontroll ajalehtede üle	66/62/51	25/29/44	8/7/5
Puuduvad valitsusepoolsed piirangud ettevõtluse üle	57/58/51	30/28/41	14/13/8
Noored on kohustatud osalema ühiskonnale kasutoovates ettevõtmistes	30/39/46	62/52/48	7/8/5

Kaasatus poliitilistesse aruteludesse ja meediatarbimise sagedus (% vastanuist, kes valisid “mõnikord” või “sageli”)

	1999. a		2005. a			
	VIII kl		VIII kl		IX kl	
	Tüdrukud	Poisid	Tüdrukud	Poisid	Tüdrukud	Poisid
arutleb eakaaslastega, mis toimub Eesti poliitikas	39	41	29	29	39	39
arutleb vanematega, mis toimub Eesti poliitikas	59	57	60	51	66	59
arutleb õpetajatega, mis toimub Eesti poliitikas	26	22	29	23	49	39
arutleb eakaaslastega, mis toimub rahvusvahelises poliitikas	31	36	24	26	32	35
arutleb vanematega, mis toimub rahvusvahelises poliitikas	51	47	50	44	56	50
arutleb õpetajatega, mis toimub rahvusvahelises poliitikas	22	21	26	21	45	36
loeb ajalehest artikleid, mis kajastavad Eestis toimuvat	76	75	80	70	82	72
loeb ajalehest artikleid, mis kajastavad teistes riikides toimuvat	77	76	80	70	82	75
vaatab uudiseid televiisorist	81	87	86	83	89	87
kuulab uudiseid raadiost	74	66	62	49	66	53

Kasutatud kirjandus ja allikad

- ANGVIK, M., VAN BORRIES, B. (eds). 1997. *Youth and History: A comparative European Survey on Historical Consciousness and Political Attitudes among Adolescents*. Körber Stiftung.
- BRUTER, M. 2005. *Citizens of Europe? The Emergence of Mass European Identity*.
- DAHL, R. 1998. *On Democracy*. New Haven, London: Yale University Press.
- DAWSON, R., PREWITT, K. 1969. *Political Socialization*. Little, Brown & Co.
- DIAMOND, J. 1999. *Developing Democracy: Toward Consolidation*. John Hopkins University Press.
- DSISS, H., TAMMEKIVI, T. 2000. Eesti ja Vene kogukonna õppurnoored muutavas ühiskonnas. – *Eesti noorsooraport: Eesti noorsoopoliitika ülevaade*. Tallinn: EV Haridusministeerium, Euroopa Nõukogu, 246–257.
- ECKSTEIN, H. 1990. *Stabiilse demokraatia teooria*. Tallinn: Valgus.
- ELCHARDUS, M., KAVADIAS, D., SIONGERS, J. 1999. *Can Schools Educate? Influence of Schools on the Values of Pupils. A Summary of the Research Report on Flanders*. Council of Europe, DECS/EDU/CIT(99)65.
- ERIN, T. 2006. *Vanemate sotsiaalse tausta mõju nende laste saavutustasemele ja haridustee valikule*. [Magistritöö.] Tallinna Ülikool.
- FAKTUM AS. 2003. Avalik arvamus novembris 2003. <<http://www.riigikogu.ee/?id=36584>>
- HAHN, C. 1998. *Becoming Political: Comparative perspective on citizenship education*. Albany: State University of New York Press.
- HEIDMETS, M. (koost). 1998. *Vene küsimus ja Eesti valikud*. Tallinna Ülikooli kirjastus.
- HELEMÄE, J., SAAR, E., VÖÖRMANN, R. 2000. *Kas haridusse tasus investeerida? Hariduse selekteerivast ja stratifitseerivast rollist kahe põlvkonna kogemuse alusel*. TA kirjastus.
- HJERM, M. 2005. What the Future May Bring: Xenophobia among Swedish Adolescents. – *Acta Sociologica*, Vol. 48 (4).
- INGLEHART, R. 1997. *Modernization and Postmodernization: cultural, economic and political change in 43 societies*. Princeton University Press.
- KAASE, M., NEWTON, R. 1995. *Beliefs in Government*. Oxford University Press.
- KALMUS, V., LAURISTIN, M., PRUULMANN-VENGERFELDT, P. (toim). 2004. *Eesti elavik 21. sajandi algul: Ülevaade uurimuse "Mina. Maailm. Meedia" tulemustest*. Tartu Ülikooli kirjastus.
- LANE, E. 2005. *Culture and Politics*.
- LAURISTIN, M., VIHALEMM, P., ROSENGREN, K., WEIBULL (eds). 1997. *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on Estonian Post-Communist Transition*. Tartu: Tartu University Press.

- LAURISTIN, M., HEIDMETS, M. 2002. *The Challenge of Russian Minority: Emerging multicultural democracy in Estonia*. Tartu: Tartu University Press.
- MARIPUU, I. 2005. *9. klassi ühiskonnaõpetuse tasemetöö. Üleriigilised tasemetööd*. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus, 94–110.
- MULLIS, I., MARTIN, M., FOY, P. 2005. *IEA's TIMSS 2003 International Report on Achievement in the Mathematics Cognitive Domains. Findings from a Developmental Project*. IEA.
- MULLIS, I., MARTIN, M., GONZALEZ, E., CHOSTOWSKI, S. 2004. *TIMSS 2003 International Mathematics Report*. IEA, TIMSS & PIRLS International Study Center Boston College.
- NAGLE, J., MAHR, R. 1999. *Democracy and Democratization: Post-communist Europe in comparative perspective*. Sage.
- NORRIS, P. 2000. *A Virtuous Circle. Political Communication in Postindustrial Societies*. Cambridge University Press.
- NORRIS, P. 2002. *Democratic Phoenix: Political Activism Worldwide*. Cambridge University Press.
- NORRIS, P. 2004. *Electoral Engineering: voting rules and voting behaviour*. Cambridge University Press.
- PATTIE, CH., SEYD, P., WHITELEY, P. 2004. *Citizenship in Britain: Values, Participation and Democracy*. Cambridge.
- PAVELSON, M. (toim). 2000. *Ühiskond ja riik*. Tallinn: Vera projekt.
- POLLACK, D. 2003. *Political Culture in Postcommunist Europe*.
- PUTNAM, R. D. 2000. *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- RIKMANN, E., LAGERSPETZ, M. 2002. *Poliitilise osaluse dilemmad*. <<http://www.riigikogu.ee/?id=36583>>
- RÄMMER, A. 2005. Soolisi ja rahvuslikke erinevusi kahe kümnendi keskkoolilõpetajate tööväärtustes. – Kenkmann, P., Saarniit, J. (toim). *Põlvkonnad muutumas ajas*. Tartu Ülikooli kirjastus, 45–81.
- SAARTS, T. 2004. Sotsiaalne kapital, poliitiliste institutsioonide mõjutamisvõimaluste tunnetamine ja usaldus võimuinstitutsioonide vastu. – *Riigikogu Toimetised*, 6, 94–106.
- SAARNIIT, J. 1995. Changes in the value orientation of youth and their social context. – Tomasi, L. (ed). *Values and Post-soviet Youth: The Problem of Transition*. Milano: Franco Angeli, 141–153.
- SAARNIIT, J. 1998. Value Change and Value Marginality of a Generation: Ethnic Differences in Communist and Post-communist Estonia. – Helve, H. (ed). *Unification and Marginalization of Young People*. Helsinki: The Finnish Youth Research Society, 43–66.
- SAARNIIT, J. 2000. Väärtusteadvus ja selle muutused. – *Eesti noorsooraport. Eesti noorsoopoliitika ülevaade*. Tallinn: EV Haridusministeerium, Euroopa Nõukogu, 217–224.
- SOTSIAALSEKTOR arvudes 2004. EV Sotsiaalministeerium. Tallinn.

- TALTS, L. 1994. *Eesti ja Põhjamaade laste väärtushinnangud*. Tallinn: TPÜ.
- TOOTS, A., IDNURM, T. 2001. *Eesti noored ja demokraatia. I osa. 14-aastaste üldkogum*. IEA CivEd rahvuslik lõppraport. [Käsikiri.] Tallinn: TPÜ.
- TOOTS, A., IDNURM, T., GOLOVKO, M. 2002. *Eesti noored ja demokraatia. II osa. 18-aastaste üldkogum*. IEA CivEd rahvuslik lõppraport. [Käsikiri.] Tallinn: TPÜ.
- TOOTS, A., PLAKK, M., IDNURM, T. 2004. *Infotehnoloogia Eesti koolides: Trendid ja väljakutsed. Uuring "Tiger Luubis" (2000–2004)*. Tallinn: Tiigrihüppe SA.
- TOOTS, A. 2004. The role of values in citizenship education: a comparative study of Estonian- and Russian-speaking schools in Estonia. – *International Journal of Educational Research*, Vol. 39, 565–576.
- TOOTS, A. 2005. *Attitudes toward voting as explained by citizenship models and educational achievement: A comparative study of young adults in EU new member states*. Paper presented at ECPR 3rd General Conference, Budapest, 8–10. Sept.
- <http://www.essex.ac.uk/ecpr/events/generalconference/budapest/section_list.aspx>
- TORNEY, J., OPPENHEIM, A., FARNEN, R. 1975. *Civiv Education in Ten Countries. An empirical study*. New York: John Wiley and Sons.
- TORNEY-PURTA, J., SCHWILLE, J., AMADEO, J. (eds). 1999. *Civic Education across Countries: Twenty-four national case studies from the IEA Civic Education Project*. Amsterdam: IEA.
- TORNEY-PURTA, J., LEHMANN, R., OSWALD, H., SCHULZ, W. 2001. *Citizenship and Education in Twenty-eight Countries. Civic Knowledge and Engagement at Age Fourteen*. Amsterdam: IEA.
- WHITTY, G. 2002. *Making Sense of Education Policy. Studies in the Sociology and Politics of Education*. Paul Chapman Publishing.
- VAN DETH, J. W., MARAFFI, M., NEWTON, K., WHITLEY, P.F. 1999. *Social Capital and European Democracy*. Routledge.
- VIHALEMM, T. 2000a. Kodanikuõpetuse sotsiaalne kontekst: kodanikukultuur ja sotsiaalne sidusus. – Pavleson, M. (toim). *Ühiskond ja riik*. Tallinn: Vera projekt.
- VIHALEMM, T. 2000b. Noorte valimisaktiivsus ja poliitiliste eelistuste alused. – *Eesti noorsooraport: Eesti noorsoopoliitika ülevaade*. Tallinn: EV Haridusministeerium, Euroopa Nõukogu, 225–237.